

Kosten van geopolitiek

**HAROON SHEIKH, GERDIEN MEIJERINK, MAARTEN VAN 'T RIET,
LOE FRANSEN, TOM NOTTEN, MARTIN LINS-SEN, JASPER VAN DIJK,
ARIEKE REIDING, HALA NAOUM NÉHMÉ EN STEVEN BRAKMAN**

DAARNAAST BIJDRAGEN VAN

**GEERT WOLTJER, ROLF MICHELS, BRUGT KAZEMIER, JAN WALSCHOTS, JESSE GROENEWEGEN,
SJOERD HARDEMAN, ERIK STAM, GUIDO ERREYERS, ROSELINDE KESSELS, MARION VAN DEN BRAKEL,
KOOS ARTS, MARK TREURNIET, ARJUN BEDI, ERWIN BULTE, PATRICIO DALTON, GESKE DIJKSTRA,
JAN WILLEM GUNNING, WENDY JANSSENS, LUK VAN KEMPEN, ROB KUIJPERS, ROBERT LENSINK,
KARLIJN MORSINK, ELEONORA NILLESEN, REMCO OOSTENDORP, MENNO PRADHAN, RUERD RUBEN,
DAAN VAN SOEST, MYRTE TER HORST, DIDIER FOUARGE, WENDY SMITS, ALBERT RUTTEN,
MARIKE KNOEF EN DANIËL VAN VUUREN**

Van de voorzitter

We hopen dat u een plezierige zomer heeft gehad. Er staat een nieuw seizoen voor de deur met veel KVS-activiteiten.

KVS MILJOENENNOTAGESPREK 2021

De miljarden vlogen het afgelopen jaar de schatkist uit. Er werd gevreesd voor een diepe recessie met hoge werkloosheid, maar de economie floreert weer, werkgevers kunnen nauwelijks aan mensen komen en het begrotingstekort neemt rap af. Hoe kunnen we deze verrassende economische ontwikkelingen verklaren? En wat is verstandig begrotingsbeleid voor het nieuwe kabinet?

Daarover gaan we het op donderdagavond 23 september hebben in het KVS Miljoenennotagesprek met een drietal experts: Roel Beetsma (hoogleraar macro-economie aan de Universiteit van Amsterdam), Ester Barendregt (hoofdeconoom bij de Rabobank) en Martin Visser (econoom en journalist Financiële Telegraaf).

In het tweede deel van de avond zoomen we in op twee actuele thema's. We gaan in gesprek met Arjan Lejour (hoogleraar Belastingen en Openbare Financiën aan de Universiteit van Tilburg) over de opkomst en neergang van Nederland als belastingparadijs. Eveline van Leeuwen (hoogleraar stedelijke economie aan Wageningen Universiteit en wetenschappelijk directeur van het Amsterdamse AMS instituut) zal spreken over de stad na corona.

Het evenement vindt plaats in debatcentrum Arminius in Rotterdam op donderdag 23 september van 20:00-22:00 uur. Adres: Museumpark 3, op loopafstand van Rotterdam Centraal. KVS-leden kunnen een gratis toegangskaart verkrijgen op de website van Arminius (www.arminius.nl), gebruikmakend van de Actiecode die per email naar alle leden is verstuurd. Het is ook mogelijk om een gratis link naar de livestream te verkrijgen voor leden die liever online deelnemen. Niet-leden kunnen op de website van Arminius een kaart kopen voor 7,50 euro (studenten 5,00 euro) voor de zaal of de livestream.

NEDERLANDSE ECONOMENDAG 2021

Op 5 november vindt de tiende Nederlandse Economendag plaats! We zijn dit jaar te gast bij de Campus Den Haag van de Universiteit Leiden. Het belooft een buitengewoon boeiende en gevarieerde dag te worden met vele beleidssessies en academische sessies. De dag wordt afgesloten met de jaarlijkse Tinbergenlezing. Eerder berichtten wij u dat Marianne Bertrand dit jaar de lezing zou verzorgen, maar zij heeft vanwege persoonlijke omstandigheden helaas moeten afzeggen. Armin Falk van de Universiteit Bonn zal de Tinbergenlezing geven. Reserveer 5 november alvast in uw agenda! De kaartverkoop start over enkele weken.

SAVE THE DATE: KVS PREADVIEZEN 2021

De KVS Preadviezen gaan dit jaar over kansenongelijkheid en staan onder redactie van Anne Gielen, Dinand Webbink en Bas ter Weel. De presentatie van het boek vindt plaats op maandag 29 november van 14:30-17:00 uur bij het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid in Den Haag. Bij deze bijeenkomst zal de Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid aanwezig zijn en het boek in ontvangst nemen. Reserveer 29 november alvast in uw agenda.

Naast bovengenoemde evenementen is er nog een aantal KVS Economencafé's in ontwikkeling. We houden u op de hoogte via de nieuwsbrief en via onze website (www.kvsweb.nl). We hopen u binnenkort te begroeten bij een van de KVS-evenementen!

Hartelijke groet,
Prof. dr. Robert Dur
Voorzitter KVS

Inhoud

Actueel	402
Uitgelicht	404

Kosten van geopolitiek

Inleiding: Minder kostbare geopolitiek

JASPER LUKKEZEN

406

Aanbevelingen voor een geo-economische wereld

HAROON SHEIKH

407

De vis wordt duur betaald bij geo-economie

GERDIEN MEIJERINK EN MAARTEN VAN 'T RIET

411

Bilaterale handelspolitiek kent tekortkomingen

LOE FRANSSSEN EN TOM NOTTEN

414

Nieuw afwegingskader laat zien wanneer zelfvoorziening nodig is

MARTIN LINSSEN, JASPER VAN DIJK, ARIEKE REIDING
EN HALA NAOUM NÉHMÉ

416

Column: Handel en politiek gaan niet samen

STEVEN BRAKMAN

419

Meer biodiversiteit door beter boekhouden

GEERT WOLTJER EN ROLF MICHELS

421

Waarom huizenprijzen niet in de inflatie thuishoren

BRUGT KAZEMIER EN JAN WALSCHOTS

424

Goed gerunde bedrijven wendbaarder tijdens corona

JESSE GROENEWEGEN, SJOERD HARDEMAN EN ERIK STAM

428

Coronacrisis heeft sterk negatief effect op mentale gezondheid jongeren

GUIDO ERREYGERS EN ROSELINDE KESSELS

430

Inkomen vrouwen loopt steeds minder terug na geboorte kind

MARION VAN DEN BRAKEL EN KOOS ARTS

433

Effectief ontwikkelingsbeleid vergt cultuur van leren en betere evaluaties

MARK TREURNIET, ARJUN BEDI, ERWIN BULTE, PATRICIO DALTON,
GESKE DIJKSTRA, JAN WILLEM GUNNING, WENDY JANSSENS,
LUUK VAN KEMPEN, ROB KUIJPERS, ROBERT LENSINK, KARLIJN MORSINK,
ELEONORA NILLESEN, REMCO OOSTENDORP, MENNO PRADHAN,
RUERD RUBEN EN DAAN VAN SOEST

436

Globalisering gaat gepaard met meer uitzend- en oproepkrachten

MYRTE TER HORST, DIDIER FOUARGE EN WENDY SMITS

440

Hogere AOW-leeftijd stimuleert ook de arbeidsparticipatie van jongere partner

ALBERT RUTTEN, MARIKE KNOEF EN DANIËL VAN VUUREN

442

Statistiek

446

Ceteris paribus

448

Actueel

September

- 16 ◆ **NWO webinar** – *Gelijkwaardige onderzoekssamenwerking tijdens en na een pandemie.*
- 17 ◆ **Studium Generale** – *The ethical casino.* Arnon Grunberg
- 17 ◆ **European Citizens Bank** – *De Europese Centrale Bank en jij.*
O.a. Vicky van Eyck (Positive Money Europe)
- 21 ◆ **Tinbergen Seminar** – *The greater game in school choice: manipulating school priorities through address changes.* Hans Sievertsen (Bristol University)
- 23 ◆ **RUG conferentie** – *22nd Global conference on environmental taxation: implementing green deals.*
- 23 ◆ **CPB lezing** – *De toekomst van werk.* O.a. David Autor (MIT)
- 23 ◆ **KVS** – *Miljoenennotagesprek.* O.a. Roel Beetsma (UvA)
- 24 ◆ **RUG conferentie** – *22nd Global conference on environmental taxation: implementing green deals.*
- 28 ◆ **Erasmus lezing** – *Wetenschap in tijden van corona.* O.a. Marli Huijjer (EUR)

AUTOMATISERING

Het effect van technologische ontwikkeling op de arbeidsmarkt is tweezijdig. Door automatisering verdwijnen er banen, maar innovatie zorgt ook voor nieuw werk. Vaak zijn de benodigde vaardigheden voor de verdwijnende en verschijnende banen niet hetzelfde. Hierdoor kunnen mensen die hun baan verliezen aan automatisering niet altijd direct aan de slag bij een van de nieuwe banen. Bij- en omscholing speelt daarom een belangrijke rol in een economie die te maken heeft met automatisering. In deze CPB-lezing vertelt David Autor (MIT) over de rol die beleid in dit verhaal speelt. Egbert Jongen (CPB) zal vervolgens de Nederlandse context van het vraagstuk uitlichten.

Oktober

- 2 ◆ **European Citizens Bank** – *Burgerraad ECB-strategie.*
- 3 ◆ **European Citizens Bank** – *Burgerraad ECB-strategie.*
- 5 ◆ **UU conferentie** – *European Centre for Alternative Finance Conference 2021.*
O.a. Tine De Moor (RSM)
- 7 ◆ **Erasmus docentenlezing** – *De economie van de woningmarkt: blijven woningen nog wel betaalbaar?* Matthijs Korevaar (EUR)
- 11 ◆ **UU conferentie** – *Pathways to Sustainability Conference Week 2021.*
- 12 ◆ **Studium Generale** – *De Futuristen #3 – Ze pikken onze banen in!*
O.a. Emilie Rademakers (UU)
- 12 ◆ **UU conferentie** – *Pathways to Sustainability Conference Week 2021.*
- 13 ◆ **UU conferentie** – *wPathways to Sustainability Conference Week 2021.*
- 14 ◆ **UU conferentie** – *Pathways to Sustainability Conference Week 2021.*

ECB STRATEGIE

Voor het eerst in achttien jaar evalueert en herzielt de Europese Centrale Bank (ECB) haar strategie. Het initiatief European Citizens Bank organiseert burgerfora in verschillende Europese landen om daarbij de stem van gewone burgers te laten horen. Hierbij staan de thema's digitale euro, Europees begrotingsbeleid, klimaat en de verbinding tussen de ESB en burgers centraal. In Nederland zal er op 2 en 3 oktober een bijeenkomst zijn waarin burgers onder professionele begeleiding kunnen werken aan concrete voorstellen aan de ECB. Deze voorstellen worden op 24 en 25 oktober gepresenteerd aan het Europees Parlement in Brussel.

Oratie

Hans Koster – *Reinventing cities: evaluating effective urban policies.*
23 september

Promotiebespreking: Oscar Timmermans

**Relative performance evaluation:
implications for policy, practice
and research**

Oscar Timmermans
Universiteit Maastricht,
17 september

Om beslissingen van het management in de door aandeelhouders gewenste richting te sturen, gebruiken bedrijven vaak complexe prestatiebeloningen. Na de financiële crisis van 2007–2008 – die volgens sommigen werd veroorzaakt door slecht opgestelde prestatiebeloningen – vond er een grote verandering plaats in de structuur van zulke prestatiebeloningen. Voor de crisis werden managers vaak beloond voor ‘absolute’ prestaties zoals winst of verlies. Nu worden managers vaak beloond voor ‘relatieve’ prestaties, bijvoorbeeld winst of verlies ten opzichte van een groep concurrenten. In Amerika is relatief aandeelhoudersrendement het meest gebruikte criterium bij een bonusregeling, terwijl ook in Nederland bedrijven als Ahold Delhaize en ASML relatieve prestatiebeloningen gebruiken. In mijn proefschrift laat ik zien dat deze nieuwe structuur zowel voordelen, als nadelen kan hebben.

Het belangrijkste voordeel van relatieve beloningen is dat dit managers niet (of minder) bestraft voor factoren die waarover zij geen controle kunnen hebben, bijvoorbeeld de negatieve impact van COVID-19 op de prestaties van luchtvaartmaatschappijen. Hierdoor zijn de beloningen eerlijker. De relatieve bonusregelingen geven managers ook prikkels om beter te presteren dan concurrenten, en beïnvloeden daarmee een breed scala aan bedrijfsbeslissingen. Het effect op de bedrijfsbeslissingen is afhankelijk van meerdere factoren. Een

cruciale factor hierin zijn de prestatiebeloningen van bedrijven, waartegen de prestaties van het originele bedrijf worden afgezet. Het is namelijk niet vanzelfsprekend dat concurrenten eenzelfde relatieve prestatiebeloning hebben. Hebben zij dit wel, dan zullen beide bedrijven strategischer zijn in hun bedrijfsbeslissingen, bijvoorbeeld bij het opzetten van gerichte advertentiecampaagnes, en/of het achterhouden van gevoelige bedrijfsinformatie.

Daarnaast kunnen relatieve prestatiebeloningen ervoor zorgen dat managers meer risico nemen. Wanneer een bedrijf makkelijk beter kan presteren dan concurrenten, is het niet nodig om veel risico te nemen. Maar als concurrenten beter presteren, dan kan een bedrijf het vaak alleen beter doen dan de concurrenten wanneer men grote risico's neemt.

Deze bevindingen laten zien dat relatieve prestatiebeloningen, die als doel hebben het management eerlijker te belonen, als bijeffect extra risico en agressieve concurrentie kunnen veroorzaken. Het is van groot belang dat bedrijven en aandeelhouders zich bewust zijn van dit effect, om zo een toekomstige financiële crisis te voorkomen. Toezicht-houders spelen een belangrijke rol bij het creëren van dit bewustzijn; ze kunnen namelijk eisen dat bedrijven uitleg geven over hoe prestatiebeloningen de bedrijfsrisico's beïnvloeden.

Promoties

Erasmus Universiteit Rotterdam

Sha Zhu – Spare parts demand forecasting and inventory management: contributions to intermittent demand forecasting, installed base information and shutdown maintenance. 16 september

Johan Hartleb – Public transport and passengers: optimization models that consider travel demand. 17 september

Universiteit Maastricht

Colja Schneck – Skill dispersion, firm specialization, and wage inequality. 30 september

Tinbergen Institute

Andrej Woerner – Behavioral and financial change – essays in market design. 1 oktober

Martin Wiegand – Essays in development economics. 12 oktober

Tilburg University

Joren Koëter – Essays on asset pricing, investor preferences and derivative markets. 24 september

Ricardo Barahona – Investor behavior and financial markets. 5 oktober

Universiteit Utrecht

Marija Aleksovska – Under watchful eyes: experimental studies on accountability and decision-making behavior in the public sector. 17 september

Universiteit van Amsterdam

Cecilia Melo Fernandes – Essays on macroeconomic uncertainty and on the effects of regulatory incentives in the euro area. 30 september

Vrije Universiteit Amsterdam

Iina-Maija Ikonen – Influencing consumer choice for healthy foods at the point of purchase. 21 september

Frisdrankbelasting

Wanneer een product duurder is, wordt er over het algemeen minder van gekocht. Maar hoe verslavender het product, hoe kleiner de invloed van de prijs. Cawley et al. onderzoeken of een frisdrankbelasting de frisdrankconsumptie en het BMI van jongeren verlaagt. Aan de hand van een difference-in-differences-analyse met data uit Mauritius vinden ze dat de frisdrankbelasting het aantal jongens dat frisdrank drinkt verlaagt, maar het aantal meisjes niet. Deze verlaging heeft echter geen invloed op hun BMI. Mogelijk wordt de frisdrank vervangen door andere ongezonde producten. Jongens die nog wel frisdrank kopen, verminderen hun totale consumptie niet. Een belasting op ongezonde producten leidt dus niet altijd tot een verbetering van de volksgezondheid.

Cawley, J., M.R. Daly en R. Thornton (2021) *The effect of beverage taxes on youth consumption and BMI: evidence from Mauritius*. NBER Working Paper, 28960.

Goedkope arbeid

De opkomst van goedkope productie in China en Oost-Europa raakt de werkgelegenheid en lonen in de Nederlandse maakindustrie niet. Tot deze conclusie komen Euwals et al. op basis van administratieve data van 2001 tot en met 2016. De Nederlandse maakindustrie is relatief klein en vooral gericht op producten waarbij er weinig concurrentie is vanuit China en Oost-Europa. Landen met een grotere maakindustrie zoals Duitsland en Frankrijk ondervonden wel druk op de werkgelegenheid en lonen door concurrentie vanuit China en Oost-Europa.

Euwals, R., G.H. van Heuvelen, G. Meijerink et al. (2021) *The impact of import competition and export opportunities on the Dutch labour market*. CPB Discussion Paper, juli.

Zomertijd

Het afschaffen van zomer- en wintertijd verhoogt de welvaart, zo concluderen Costa-Font et al. na een kosten-batenanalyse met enquêtedata uit Duitsland. Rondom het vooruitzetten van de klok slapen mensen slechter en ervaren ze meer stress. Het afschaffen van de zomertijd zou het welzijn verhogen, vergelijkbaar met een toename van 32 euro in het jaarlijks inkomen. Het effect is klein, maar de energiebesparing in Duitsland door de verschillende tijden te handhaven wordt geschat op ongeveer vijf euro per inwoner per jaar. Het afschaffen van de zomer- en wintertijd zou de welvaart dus, uitgedrukt in geld, met 27 euro moeten verhogen.

Costa-Font, J., S. Fleche en R. Pagan (2021) *The welfare effects of time reallocation: evidence from daylight saving time*. IZA Discussion Paper, 14570.

Duur advies

Voor financieel advies betalen beleggers een vergoeding aan financieel adviseurs. Beleggers die geïnteresseerd zijn in duurzame beleggingen, zijn vaak bereid daar extra voor te betalen. Er wordt wel eens gevreesd dat financieel adviseurs hier misbruik van maken door de vergoedingen te verhogen als advies wordt gevraagd over duurzame beleggingen. Met behulp van een laboratoriumexperiment laten Weitzel et al. zien dat deze angst inderdaad gegrond is. Financieel adviseurs vragen een vijf procentpunt hogere vergoeding voor advies over duurzame beleggingen dan over niet-duurzame beleggingen, zonder dat ze hogere kosten maken.

Weitzel, U., M. Laudi en P. Smeets (2021) *Do financial advisors exploit responsible investment preferences?* Tinbergen Institute Discussion Paper, TI 2021-070/IV.

Ontevreden

Met behulp van een wereldwijde enquête onder 10.000 economische onderzoekers bepalen Falk en Andre of academici tevreden zijn met de staat van de economische wetenschap. Van de respondenten geeft 79 procent aan ontevreden te zijn met de huidige staat. Ze zouden willen dat onderzoek zich meer

Klimaatdoelen

Met de huidige maatregelen zal Nederland zijn klimaatdoelen naar verwachting niet halen. Batini et al. rekenden daarom een aantal aanvullende beleidsmaatregelen door. Zo moet de belasting op fossiele brandstof omhoog en de belasting op elektriciteit naar nul. Ook raden zij een *feebate*-systeem aan, waarin bedrijven met een uitstoot boven een bepaalde grens steeds meer

economen

gaat richten op beleidsrelevant, multidisciplinair en risicovol onderzoek. Dit mag volgens de respondenten ten koste gaan van onderzoek dat zich richt op het vinden van causale verbanden en puur theoretisch werk.

Falk, A. en P. Andre (2021) *What's worth knowing? Economists' opinion about economics*. CESifo Working Paper, 9183.

belast worden en bedrijven met een uitstoot onder de grens een steeds hogere subsidie krijgen. Zo'n feebate-systeem is efficiënt omdat de financiële prikkel om de verduurzamen aanwezig is voor bedrijven zowel boven als onder de gestelde grens.

Batini, N., S. Black, O. Luca en I. Parry (2021) *A comprehensive greenhouse gas mitigation strategy for The Netherlands*. IMF Working Paper, 2021/223.

Kapitalisme herzien

Door globalisatie, technologische vooruitgang en financialisering zorgt het vrijemarktkapitalisme niet langer voor sociaal optimale uitkomsten. Zo stellen Kelly en Snower in een beschouwing van kapitalisme in de huidige tijd. Een vrije markt creëert maximale welvaart onder de voorwaarden van onder andere perfecte concurrentie, symmetrische informatie en afnemende schaalopbrengst. Globalisering ondermijnt deze factoren doordat het productieprocessen minder transparant maakt. Daarnaast profiteren digitale platformbedrijven juist van toenemende schaalopbrengsten, waardoor machtige monopolisten ontstaan. Om de bedrijven terug in dienst van de samenleving te stellen moeten overheden ze verplichten om met maatschappelijke prestatiecriteria te werken in plaats van enkel winst. Kelly, C. en D.J. Snower (2021) *Capitalism recoupled*. IZA Discussion Paper, 14509.

Industriebeleid werkt

Het ambitieuze industriebeleid van Zuid-Korea in de jaren zeventig – de *Heavy Chemical and Industry Drive* (HCI) – had wijdverspreide positieve economische effecten. Dat concludeert Lane na een vergelijkend onderzoek van industrieën die wel en niet onder het beleid vielen. Vergeleken met de situatie van vóór de HCI, hebben de HCI-industrieën hun productie meer dan verdubbeld ten opzichte van de industrieën die niet onder het beleid vielen. Bovendien zorgde het beleid voor positieve neveneffecten: concurrentievoordeel op de lange termijn voor de beoogde industrieën én de *downstream*-industrieën nam toe.

Lane, N. (2021) *Manufacturing revolutions: industrial policy and industrialization in South Korea*. Paper te vinden op nathanlane.info.

Gezondere steden

Milieuzones hebben een positief effect op de gezondheid. Dat laten Pestel en Wozny zien na een vergelijking van stedelijke gebieden in Duitsland die wel of geen milieuzone hebben ingevoerd. De invoering van een milieuzone vermindert de gemiddelde hoeveelheden stikstofdioxide en fijnstof in de lucht jaarlijks met vijf procent. Met gezondheidsvoordelen als gevolg, want het aantal diagnoses van aan luchtvervuiling gerelateerde ziektes is gedaald in ziekenhuizen in of aan de rand van milieuzones ten opzichte van ziekenhuizen buiten milieuzones.

Pestel, N. en F. Wozny (2021) *Health effects of low emission zones: evidence from German hospitals*. *Journal of Environmental Economics and Management*, 109, artikelnr 102512.

Gezonder door werk

Het hebben van werk verbetert de mentale gezondheid van mensen met een beperking en vermindert de criminaliteit. Tot deze conclusie komen van Eijkel et al. met behulp van een natuurlijk experiment. Door een beleidsverandering in 2015 had het cohort dat zich in 2013 aanmeldde voor begeleid werk een hogere kans om een baan te vinden dan het cohort dat zich in 2014 aanmeldde, terwijl andere karakteristieken gelijk zijn. De groep met een hogere baankans heeft een betere mentale gezondheid dan de groep met een lage baankans. Daarnaast neemt de kans om een misdaad te begaan met zestig procent af.

Eijkel, R. van, S. Gerritsen, K. Sadiraj en M. Versantvoort (2021) *The causal effects of employment on mental health and criminality for disabled workers*. CPB-SCP Discussion Paper, juli.

Minder kostbare geopolitiek

De afgelopen weken dacht ik onwillekeurig aan het pacifisme van Jan Tinbergen. Hoe kun je zo veel van de wereld weten en begrijpen, de bedreigingen zelf hebben meegemaakt (Tweede Wereldoorlog, Koude oorlog) en dan nóg niet bereid zijn jezelf te verdedigen? Voor mij is dat onbegrijpelijk.

Zijn biograaf, Erwin Dekker, heeft het over een diepe innerlijke overtuiging van gedeelde menselijkheid, en over de afschuw van geweld. Een houding die ik op zich best goed begrijp, maar weinig realistisch vind in een wereld waarin landen relatieve macht nastreven en de internationale politiek behoorlijk lelijk kan zijn.

Na het lezen van de artikelen in dit themanummer viel bij mij het kwartje. De pacifist en de econoom in Tinbergen zijn niet te scheiden. Wie welvaart wil maximaliseren, voert geen geopolitiek. Zodra er namelijk om geopolitieke redenen drempels voor internationale arbeidsdeling worden opgeworpen, kom je altijd op een lager welvaartsniveau uit. Drempels verhogen de transactiekosten, en verlagen de mogelijkheden om gebruik te maken van comparatieve voordelen.

Een drietal artikelen in dit themanummer onderstreept deze notie. Steven Brakman voorziet de lezer van de theoretische argumentatie; Loe Franssen en Ton Notten waarschuwen voor hogere kosten bij het overstappen van multilaterale naar bilaterale handelsverdragen. En Gerdien Meijerink en Maarten van 't Riet maken aannemelijk dat het protectionisme zelf, bij de veelbesproken zeldzame aardmetalen en bij

de coronavaccins, de leveringsproblemen eerder had vergroot dan verkleind.

Een empathisch 'voer geen economisch beleid met geopolitieke doeleinden' is echter voor de beleidsmaker van nu een ontoereikend advies. Want zodra vreemde mogendheden wel besluiten om relatieve of nationale kortetermijnwinst na te streven, moeten onze beleidsmakers daar wel tegenin gaan.

Protectionisme is het lelijke Nash-evenwicht, al rolt de wereld daar om twee redenen niet zomaar in. Ten eerste is de wereld veel meer verbonden dan vroeger, en liggen daardoor de prikkels anders. Volgens Haroon Sheikh is het toenemende protectionisme namelijk geen terugkeer naar geopolitiek – die de wereld in invloedsferen verkaveld – maar een stap vooruit naar een geo-economie, waarbij landen in fluide verbanden met elkaar samenwerken en concurreren. Niet alleen is deze geo-economische benadering een stuk minder gestoeld op militaire macht dan de geopolitieke – wat de pacifist zal aanspreken – ook is een sterke economie er meer doel dan middel, hetgeen de econoom als vooruitgang zal duiden.

Ten tweede zijn er stappen mogelijk om in het goede evenwicht te blijven. Wie niet strategisch afhankelijk is van wellicht vijandige vreemde mogendheden, kan vrijelijk met hen zaken blijven doen – en dus blijven profiteren van de voordelen van internationale arbeidsdeling. Martin Linssen, Jasper van Dijk, Marieke Reiding en Hala Naoum Néhmé presenteren een analysekader voor Nederland, om die strategische afhankelijkheden te beperken. Hoog tijd om daar werk van te maken, al zou zowel de pacifist als de econoom Tinbergen erop wijzen dat het nog hogere evenwicht de afwezigheid is van dreiging.

Aanbevelingen voor een geo-economische wereld

HAROON SHEIKH

407

De vis wordt duur betaald bij geo-economie

GERDIEN MEIJERINK EN MAARTEN VAN 'T RIET

411

Bilaterale handelspolitiek kent tekortkomingen

LOE FRANSSSEN EN TOM NOTTEN

414

Nieuw afwegingskader laat zien wanneer zelfvoorziening nodig is

MARTIN LINSSEN, JASPER VAN DIJK, ARIEKE REIDING
EN HALA NAOUM NÉHMÉ

416

Column: Handel en politiek gaan niet samen

STEVEN BRAKMAN

419

JASPER LUKKEZEN

Hoofdredacteur

lukkezen@economie.nl

Aanbevelingen voor een geo-economische wereld

Met de opkomst van China en de groeiende assertiviteit van Rusland en Turkije maakt de geopolitieke kijk op de wereld een comeback. Deze kijk op de wereld, die tijdens de Koude Oorlog nuttig was, maakt ons echter blind voor de mondiale verschuivingen die nu gaande zijn. We zullen geo-economisch moeten leren denken.

IN HET KORT

- De geo-economische logica verschilt van zowel de geopolitieke als de economische.
- Centraal in die logica is het uitbuiten van economische kwetsbaarheden die door asymmetrische afhankelijkheid ontstaan.
- Geopolitiek gezien is de Europese Unie kansloos op het wereldtoneel, maar geo-economisch speelt ze wel degelijk mee.

HAROON SHEIKH

Senior wetenschappelijk onderzoeker bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en docent aan de Vrije Universiteit

De rivaliteit tussen grootmachten is terug. Duidelijke illustraties daarvan zijn de opkomst van China en de steeds heftigere botsing met de Verenigde Staten, maar ook de groeiende assertiviteit van landen als Rusland en Turkije richting de EU.

Die ontwikkeling wordt vaak in geopolitieke termen geduid, en beïnvloedt in toenemende mate ook de economie. Het handelsconflict tussen de VS en China zorgt er bijvoorbeeld voor dat vrijhandel en globalisering plaatsmaken voor protectionisme. Neem de discussie in ons land over de telecomnetwerken van Huawei. Die is illustratief voor een botsing tussen twee werelden of typen logica: die van de vrije markt (beste dienst voor de laagste prijs), en die van geopolitieke belangen (wie heeft het op onze communicatiekanalen voor het zeggen?).

Het idee dat het vrijhandelstijdperk dat de wereld kende sinds de val van de Berlijnse Muur nu voorbij is, en dat door de terugkeer van de geopolitiek de wereld zich opmaakt voor een nieuwe 'Koude Oorlog', zoals Robert Kaplan bijvoorbeeld beweert, is echter een misvatting. Onze wereld kenmerkt zich niet door een botsing van een geopolitieke met een economische logica, maar door een derde eigenstandige logica – die van de geo-economie. De geo-economische logica is evenals de geopolitieke logica strategisch, maar zet in plaats van militaire, economische instrumenten in.

Het grote Chinese project *The Belt and Road Initiative* (BRI) illustreert dit. Hoewel de regering benadrukt dat de internationale investeringen economisch bepaald zijn, tonen analyses van de projecten in Pakistan, Sri Lanka en Griekenland aan dat geopolitieke overwegingen een rol

spelen. Anderzijds is het te simpel om de projecten volledig door een geopolitieke lens te bekijken. De Chinese investeringen in de haven van Hambantota was bijvoorbeeld geen Chinees plan, maar een ontwikkelingsstrategie van de Sri Lankaanse regering (Jones en Hameiri, 2020).

Het geo-economische denken is al sinds de Tweede Wereldoorlog in ontwikkeling (kader 1), en is prima toepasbaar op vele hedendaagse trends. In dit artikel onderscheid ik duidelijk de geo-economische logica van de geopolitieke en economische, alvorens in te gaan op de toepassing en beleidsimplicaties. Deze distincties zijn uiteraard ideaaltypisch, maar geven wel een helder beeld van de verschillende logica's.

Geopolitiek versus geo-economie

Een basisconcept bij geopolitiek is 'invloedsfeer', hetgeen duidt op het vermogen van een land om macht uit te oefenen op de politiek van een ander land. Bij geo-economie kunnen we, in plaats van een 'sfeer van invloed', beter spreken van een 'sfeer van commercie', zie tabel 1. Het gaat hierbij ten eerste om de mate waarin de economische activiteit van een land beïnvloed wordt door die van een ander land.

Geopolitiek tendeeft ten tweede naar allianties, gericht op een zogenaamde machtsbalans (*balance of power*). Geo-economie werkt minder direct, en we kunnen daarom ook spreken van een balans van afhankelijkheden. Invloed wordt volgens deze logica verkregen door andere landen afhankelijker van de eigen economie te maken dan andersom het geval zou zijn. Denk aan de Europese afhankelijkheid van Chinese grondstoffen voor medicijnen of van Russisch gas.

Een derde verschil is dat tussen een open en verborgen beleid. Geopolitieke acties gaan over het uitoefenen van invloed door middel van machtsvertoon. Om effectief te zijn moet beleid daarom duidelijk zijn voor de tegenstander. Denk aan Amerikaanse schepen die in de Zuid-Chinese Zee varen, of aan Ruslands inname van de Krim. Geo-economie daarentegen gedijt bij ambiguïteit, en het bereiken van doelen gebeurt daarom heimelijker. Denk in dit geval aan de manier waarop Rusland Nord Stream 2 positioneert als een puur economisch project zonder geopolitieke implicaties. Dit hangt samen met een vierde onderscheid.

Een vierde verschil is dat geopolitieke allianties helder zijn, terwijl vriend- en vijandschap in de geo-economie elkaar meer overlappen. Tijdens de geopolitieke wereld van de Koude Oorlog waren er twee duidelijke kampen die onderling streden om de macht. Economische betrekkingen waren ondergeschikt aan geopolitieke allianties. Zo konden landen als Japan, Zuid-Korea en Duitsland economische rivalen van de VS worden, zonder dat dit hun band op het spel zette. Die relatie werd problematischer door de

Vershil geopolitiek en geo-economie

TABEL 1

	Geopolitiek	Geo-economie
Doel van staten	Invloedsfeer	Sfeer van commercie
Type evenwicht	Machtsbalans	Balans van afhankelijkheden
Openheid over beleid	Open	Verborgen
Aard allianties	Eenduidig	Ambigu
Belang van de economie	Economie van belang als hulpmiddel	Economie een doel op zich

ESB

Vershil economie en geo-economie

TABEL 2

	Economie	Geo-economie
Geo-economische relaties	Positive sum	Zero sum
Focus type voordeel	Absoluut	Relatief
Orderingsprincipe	Marktwerking	Nationaal belang
Centrale taak overheid	Concurrentiebeleid	Industriepolitiek
Rol bedrijven	Winstgevendheid	Marktaandeel
Uitkomst globalisering	Wederzijdse afhankelijkheid	Asymmetrische afhankelijkheid

ESB

De opkomst van het idee geo-economie

KADER 1

Het idee van de geo-economie heeft een lange aanloop gehad. We vinden aanzetten ertoe in een boek van Albert Hirschman uit 1945 (Hirschman, 1945). Een paar jaar later schreef Jacob Viner een paper over macht en welvaart in relatie tot het mercantilisme (Viner, 1948). Ook belangrijk was een paper uit de jaren tachtig van David Baldwin over afhankelijkheid (Baldwin, 1980).

De term geo-economie werd in 1990 door Edward Luttwak gemunt (Luttwak, 1990). Geïnspireerd door het einde van de Koude Oorlog en de opkomst van Japan, zag hij hierin een nieuw paradigma voor de internationale orde. Luttwak definieert geo-economie als “de logica van het conflict in de grammatica van de commercie”. Het gaat hem dus om een logica die geopolitiek is, maar waarvoor de middelen niet meer, zoals tijdens de Koude Oorlog, militair zijn, maar economisch. Sinds het werk van Luttwak zijn er in de literatuur verschillende discussies gaande over het concept. Bijvoorbeeld over of de economie alleen het middel is, of dat het ook het doel van de geo-economie kan zijn. Daarnaast zien

sommige auteurs, zoals Luttwak zelf, geo-economie als een aanbreekend tijdperk, terwijl andere het eerder als een lens zien waardoor er zowel naar heden als verleden kan worden gekeken. Ook is er discussie over de aanjagers van de geo-economie. Sommigen wijzen op de groei van de globalisering, anderen op het gevaar van massavernietigingswapens die het strijdtoneel verplaatsen naar minder dodelijke domeinen, terwijl weer anderen wijzen op de aard van de moderne digitale technologie, die door netwerkeffecten kansen creëert om op nieuwe manieren druk te zetten op andere landen.

Na het oorspronkelijke artikel van Luttwak verdween het thema wat naar de achtergrond. Het einde van de Koude Oorlog leek vooral een wereld van economische integratie in te luiden. De rivaliteit met Japan werd ook minder van belang nadat begin jaren negentig in dit land de bubbel barstte. Tegelijkertijd is er over het onderwerp nog steeds een literatuur die vooral de laatste jaren flink groeit, en die ons interessante concepten verschaft om de hedendaagse wereld te begrijpen.

opkomst van de geo-economische logica aan het einde van de Koude Oorlog. Zoals de laatste jaren ook duidelijk is geworden, kunnen de EU en de VS – maar ook Japan en Zuid-Korea – op het gebied van veiligheid bondgenoten zijn, en tegelijkertijd een bittere economische rivaliteit met elkaar uitvechten.

Ten slotte is de rol van de economie in beide logica's verschillend. Voor de geopolitieke logica is de economie een middel. Een sterke economie is nodig om geavanceerde wapens te ontwikkelen, en om de kosten van het leger te

ondersteunen. Als de economie te zwak daarvoor is, leidt dat tot *imperial overstretch*. Volgens de logica van de geo-economie is een sterke economie echter een doel op zich. Met een sterke economie kan men namelijk directe strategische belangen behartigen.

Economie versus geo-economie

De geo-economische logica verschilt ook van de puur economische logica. Centraal uitgangspunt van de economie is dat economische activiteit voor alle partijen verbetering kan opleveren. Er is sprake van *positive sum*-situaties of winstsituaties. Dat was Ricardo's klassieke argument voor een internationale arbeidsverdeling. Geo-economie gaat daarentegen uit van *zero sum*-situaties, zie tabel 2. Zelfs als iedereen er materieel op vooruitgaat, is het de vraag wie er meer op vooruitgaat dan anderen, hetgeen dan wordt beschouwd als een verlies voor de hele laatste groep.

Dit hangt nauw samen met een tweede verschil tussen een focus op absoluut of op relatief voordeel. Gezien door een economische lens kan iedereen er qua koopkracht op vooruitgaan. De geo-economische lens is echter gericht op relatieve verhoudingen. Vanuit economisch perspectief kan de handelsrelatie tussen China en de VS de burgers van beide landen meer welvaart opleveren. Maar door de geo-economische lens van Washington bekeken is dit echter een verlies wanneer het zou betekenen dat de Chinese economie de Amerikaanse voorbij groeit.

Ten derde volgen de twee logica's verschillende criteria voor een goede internationale ordening. In de economie ontstaat er een comparatief voordeel door een efficiënte marktwerking. In de geo-economie is het criterium niet comparatief, maar een nationaal voordeel – wat kan betekenen dat iedereen hogere prijzen moet betalen.

Qua overheidsbeleid is in de economische logica het concurrentiebeleid bij uitstek een overheidstaak om de markt efficiënt te doen functioneren. Geo-economisch bezien is industriepolitiek de centrale overheidstaak om het doel te bereiken van nationaal voordeel.

Het onderscheid vertaalt zich ook naar hoe men naar de rol van bedrijven kijkt. Puur economisch is het de taak van bedrijven om winstgevend te zijn, en daarop worden ze op de beurs beoordeeld. Vanuit geo-economisch perspectief draait het dan bij sectoren die van strategisch belang zijn om hun marktaandeel. Daarvoor mag men tijdelijk of op de lange duur winstgevendheid opofferen, met behulp van bijvoorbeeld subsidies of belastingvoordelen. Denk hierbij aan de manier waarop landen als Japan en Zuid-Korea in de twintigste eeuw exporteurs van auto's werden, of hoe China in het afgelopen decennium de markt voor zonnepanelen naar zich toe heeft getrokken.

Een laatste onderscheid betreft hoe er gekeken wordt naar de uitkomst van economische betrekkingen. Gezien door een economische lens leidt dat tot een wereld van interdependentie, van onderlinge afhankelijkheid dus. Geo-economisch beleid is daarentegen gericht op het creëren van asymmetrische afhankelijkheid. Dat twee landen met elkaar handeldrijven, betekent niet dat beide in gelijke mate van elkaar afhankelijk zijn. Dat hangt af van de vraag hoeveel mogelijkheden ze allebei hebben om alternatieven te vinden. De Chinees-Amerikaanse handelsrelatie is bij-

voorbeeld zeer omvangrijk. Dat Donald Trump zijn sancties gericht plaatste op geavanceerde chips, was omdat China daarvoor geen alternatieven had, zodat de VS daarmee ondanks grote wederzijdse handelsvolumes toch eenzijdig enorme druk op China kon uitoefenen.

De positionering van geo-economie

Laat ik de geo-economische logica nu voorstellen als het punt in het midden van een continu spectrum, met aan de ene kant de logica van de geopolitiek, en aan de andere kant die van de economie. Voordeel van zo'n continu beeld is dat het duidelijk wordt dat er geen strikt onderscheid is, maar dat er sprake is van gradaties – en dat er, op de uiteinden na, altijd sprake is van een combinatie van logica's.

Wanneer we geopolitiek en economie als een continuum voorstellen, sluit dat bovendien aan bij andere indelingen. Beide polen staan voor een sterke menselijke drijfveer: het verwerven van macht en het verwerven van welvaart. Viner noemde dat de drang naar *power* en naar *plenty*. In zijn analyse van moderne staatsvorming onderscheidt Charles Tilly twee vormen van accumulatie – kapitaal en geweld (*capital and coercion*) – die ook overeenkomen met ons onderscheid (Tilly, 1990). Gedacht vanuit de sociale klassen komt het onderscheid overeen met dat tussen het wereldbeeld van soldaten en van handelaren, oftewel tussen wat Pareto 'leeuwen' en 'vossen' noemde (Pareto, 1935).

Geo-economie kunnen we dus begrijpen als een derde concept in het midden tussen geopolitiek en economie. Wanneer we de wereld door deze lens zien, kunnen we de hedendaagse ontwikkelingen beter plaatsen.

Een ander kader

Een geo-economische kijk helpt om staten ten opzichte van elkaar te positioneren. Duidelijk is bijvoorbeeld dat vele acties van Rusland meer op het geopolitieke eind van het spectrum liggen, en die van de EU meer op het economische eind. Acties van Saoedi-Arabië liggen meer op het midden (omdat het land olie-inkomsten inzet voor geopolitieke doelen), terwijl de grootmacht de VS acteert in het hele spectrum.

Een geo-economische kijk helpt ook om onze blik te verbreden wat betreft hoe staten beleid op verschillende punten van het spectrum uitvoeren. Neem wederom Rusland. De inname van de Krim en de inval in Georgië waren overduidelijk geopolitieke acties, die veel aandacht kregen, maar als we de vraag stellen naar het geo-economisch beleid lichten er hele andere zaken op: de aanleg van Nord Stream 2 natuurlijk, maar ook van pijpleidingen naar China, het opzetten van het handelsverdrag EEU, investeringsovereenkomsten met Japan, de *Solar Winds*-cyberaanval en het gebruik van private legers als de Wagner Group. Allemaal geo-economisch beleid dat veel minder aandacht krijgt dan de genoemde militaire interventies.

Ook kunnen we met dit kader verschuivingen aan het licht brengen door de tijd heen. Een ontwikkeling richting geo-economie impliceert dat er veel meer ontwikkelingen in de internationale orde op het midden van het spectrum zullen plaatsvinden, en minder op de uiteinden. Verdieping van internationale handelsnormen in de WTO bijvoorbeeld maakt meer plaats voor regionale en bilaterale ver-

banden (van economie naar geo-economie). Terwijl de VS nog militaire interventies deed in Afghanistan en Irak, heeft het landen als Iran en China geconfronteerd met sancties en handelsrestricties (van geopolitiek naar geo-economie). Terwijl Donald Trump als president regelmatig oorlogstaal uitsloeg, werd zijn bewind bij uitstek gekarakteriseerd door de inzet van economische pressie (Drezner, 2019). Auteurs van DNB wezen in deze zin ook op de afhankelijkheid van de VS wat betreft bijvoorbeeld beleid ten aanzien van Iran (Gilbert en Kho, 2020).

Uitgangspunten van geo-economisch beleid

Nu er mondiaal een beweging richting geo-economie plaatsvindt, zal er meer sprake zijn van gesloten beleid, ambigue relaties, en het opbouwen van commerciële sferen, industrieel beleid en asymmetrische onderlinge afhankelijkheid. Dat heeft belangrijke implicaties voor het Nederlandse beleid op het wereldtoneel.

Van mondiaal naar regionaal

Klassiek geopolitiek conflict zal niet verdwijnen. Militaire confrontatie is denkbaar bijvoorbeeld in Oost-Europa met Rusland, of met China in de Zuid-Chinese Zee. Zelfs bij dit soort van rivaliteit tussen grootmachten wordt er echter steeds meer gebruikgemaakt van een geo-economisch instrumentarium. Denk aan sancties, druk op bevoorradingsketens, maar ook aan recente militaire concepten die de grens met het civiele en economische domein doen vervagen, zoals *hybrid warfare*, *information wars* en *connectivity wars* (Leonard, 2016; Singer en Brookings, 2018; WRR, 2017).

Ook betekent de opkomst van geo-economie dat mondiale afspraken op gebieden van vrijhandel, mededinging, digitalisering en klimaat moeilijker worden, en dat er meer aandacht nodig is voor bilaterale of regionale fora, zoals tussen de EU en ASEAN, de AU (Afrikaanse Unie) en nieuwe instituties als de AIIB (Aziatische Infrastructuurinvesteringbank). Het vergt een expliciet Nederlandse strategie voor dat soort fora.

Benutten van afhankelijkheden

Een agenda voor geo-economisch beleid bevat het in kaart brengen en benutten van afhankelijkheden. De geo-economische benadering wijkt hierbij af van de puur economische. Vanuit een puur economisch vertrekpunt geldt wederzijdse afhankelijkheid als bron van vreedzame betrekkingen; en een geo-economische benadering wijst op de mogelijkheid om afhankelijkheid tot wapen te maken (*weaponizing interdependence*).

Het tot wapen maken van afhankelijkheid is mogelijk wanneer de handelsrelatie asymmetrisch is, als er één partij meer afhankelijk is van de andere partij dan andersom. Dat kan bijvoorbeeld het geval zijn wanneer de ene partij een dominante positie heeft bij de levering van een goed, zoals historisch bij Saoedi-Arabië met olie, de VS met geavanceerde chips of China met zeldzame aardmetalen. Asymmetrie kan ook ontstaan wanneer een staat kritische infrastructuur of toevoerlijnen beheerst, zoals bij de Straat van Hormuz of het gaspijpleidingennetwerk van Rusland het geval is.

De relatie wordt asymmetrischer naarmate een partij beperktere mogelijkheden heeft om alternatieven te vinden

of als die erg duur worden. Dat hangt samen met de structuur van markten. Omdat olie veelal per schip wordt vervoerd, is het eenvoudiger dan bij gas om alternatieve leveranciers te vinden – een nieuwe pijpleiding is immers duur, en niet snel aangelegd. Het per schip vervoeren van gas in de vorm van LNG is juist een manier om die asymmetrie te verminderen.

Deze nadruk op asymmetrie is belangrijk omdat er bij het in kaart brengen van afhankelijkheden vaak wordt gekeken naar handelsvolumes. Grote volumes hoeven een land echter niet kwetsbaar te maken als het gemakkelijk vervangende handelspartners kan vinden. Daartegenover kan een klein volume, waarvoor er geen alternatieven zijn, juist een grote kwetsbaarheid betekenen. Afhankelijkheden komen dus niet zomaar aan het licht door een kwantitatieve analyse van volumes.

Belang van infrastructuur

De zorg dat een grote rol van het Chinese bedrijf Huawei in westerse telecomnetwerken tot afhankelijkheid van China leidt, toont dat infrastructuur van strategisch belang is. Maar ook bij andere vormen van digitale infrastructuur zoals spoorwegen, energienetwerken en havens speelt *weaponized interdependence* een belangrijke rol (Sheikh, 2019). Het gaat hier om het *chokepoint*-effect en het *panopticon*-effect (Farrell en Newman, 2019).

Het chokepoint-effect betreft de capaciteit van een staat om de hubs van de wereldeconomie te gebruiken om anderen onder druk te zetten. Een voorbeeld hiervan is het gebruik tegen Iran van het financiële informatiesysteem SWIFT door de VS. SWIFT wordt door een zeer groot deel van de mondiale financiële instellingen gebruikt, en de druk om Iraanse banken uit het systeem te verwijderen hebben de sancties tegen Iran vanaf 2012 bijzonder effectief gemaakt. Als gevolg van de enorme invloed die deze hub oplevert, werken landen als China en Rusland aan alternatieven voor SWIFT, maar ook de Duitse minister Heiko Maas heeft de vraag opgeworpen of de EU niet een eigen systeem zou moeten opzetten.

Het panopticon-effect betreft het vermogen van een land om kritische informatie uit een informatienetwerk voor strategische doelen te gebruiken. Een voorbeeld hiervan is het Amerikaanse programma PRISM. Dat maakt gebruik van de hubs in de architectuur van het internet. Denk bijvoorbeeld aan de centrale rol van bedrijven als Microsoft en Google in de internationale informatiestromen, maar ook aan de exchange points van internet en aan de plekken waar onderzeese kabels het vasteland bereiken. Het beheersen van die hubs kan staten namelijk een informatievoorsprong geven.

Door dit effect werken landen als China en Rusland aan hun eigen internetkampioenen, bijvoorbeeld een afgesloten internetinfrastructuur zoals China's *Golden Shield Project* en alternatieve routes voor onderzeese kabels. Europese ambities als Gaia-X om een eigen data- en cloudinfrastructuur op te zetten, moeten dan ook in dit licht begrepen worden. Rusland heeft overigens een eigen bron voor het panopticon-effect met het apparaat SORM. Dat is ontwikkeld ten tijde van de Sovjet-Unie en wanneer dit bij internet exchange points geplaatst wordt, biedt het toegang tot de data die daar doorheen gaan (Soldatov en Borogan, 2015).

Conclusie

De Belgische minister Mark Eyskens omschreef Europa ooit als een “economische reus, een politieke dwerg en een militaire worm”. In een puur geopolitieke wereld zal de EU niet veel voor elkaar kunnen krijgen. Daarom is het idee dat er een nieuwe Koude Oorlog gaande is, voor de EU bijzonder slecht nieuws. Maar gelukkig is dat idee misleidend. Want in een geo-economische wereld heeft de economische reus namelijk opeens krachtige instrumenten in handen.

Wat zou Nederland daarbij kunnen doen? Bij het in kaart brengen van de asymmetrische afhankelijkheden die Nederland kent gaat het dan niet om grove factoren zoals handelsvolumes of kritische sectoren, maar is er een veel fijnmaziger inzicht nodig, zie ook Linssen et al. (2021). Pas met dit inzicht ontstaat er bewustwording van welke inputs van productieprocessen of unieke infrastructuur onvervangbaar zijn. Vervolgens is een strategie nodig voor hoe met die afhankelijkheden om te gaan. Maar eerst is het echter van groot belang om zo snel mogelijk inzicht te krijgen in dit complexe fenomeen voordat we er de dupe van worden.

We kunnen ook nadenken over hoe de geo-economische dynamieken ons voordeel kunnen opleveren. Nederlandse bedrijven, logistiek en infrastructuur zijn internationaal van groot belang, en we zouden kunnen kijken hoe we dat strategisch kunnen inzetten. Dat dient echter vooral op Europees niveau te worden vormgegeven. Want daar schuilt er een verrassend voordeel.

Literatuur

- Baldwin, D.A. (1980) Interdependence and power: a conceptual analysis. *International Organization*, 34(4), 471–506.
- Drezner, D.W. (2019) Economic statecraft in the age of Trump. *The Washington Quarterly*, 42(3), 7–24.
- Farrell, H. en A.L. Newman (2019) Weaponized interdependence: how global economic networks shape state coercion. *International Security*, 44(1), 42–79.
- Gilbert, N. en S. Kho (2020) Grotere internationale rol voor de euro vereist sterker fundament. *ESB*, 105(4791), 524–526.
- Hirschman, A.O. (1945) *National power and the structure of foreign trade*. Berkeley: University of California Press.
- Jones, L. en S. Hameiri (2020) *Debunking the myth of ‘debt-trap diplomacy’: how recipient countries shape China’s Belt and Road Initiative*. Chatham House Research Paper, 19 augustus.
- Leonard, M. (red.) (2016) *Connectivity wars: why migration, finance and trade are the geo-economic battlegrounds of the future*. Londen: European Council on Foreign Relations.
- Linssen, M., J. van Dijk, A. Reiding en H. Naoum Némé (2021) Nieuw afwegingskader laat zien wanneer zelfvoorziening nodig is. *ESB*, 106(4801), 416–418.
- Luttwak, E.N. (1990) From geopolitics to geo-economics: logic of conflict, grammar of commerce. *The National Interest*, 20, 17–23.
- Pareto, V. (1935) *The mind and society*. San Diego: Harcourt Brace.
- Sheikh, H. (2019) *Hydropolitiek: samenwerking en conflict op zeven wereldzeeën*. Amsterdam: Boom Uitgevers.
- Singer, P.W. en E.T. Brooking (2018) *Likewar: the weaponization of social media*. Boston: Mariner Books.
- Soldatov, A. en I. Borogan (2015) *The red web: the struggle between Russia’s digital dictators and the new online revolutionaries*. New York: PublicAffairs.
- Tilly, C. (1990) *Coercion, capital, and European states, AD 990–1992*. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.
- Viner, J. (1948) Power versus plenty as objectives of foreign policy in the seventeenth and eighteenth centuries. *World Politics*, 1(1), 1–29.
- WRR (2017) *Veiligheid in een wereld van verbindingen: een strategische visie op het defensiebeleid*. WRR Rapport, 98.

De vis wordt duur betaald bij geo-economie

Na decennia van handelsliberalisatie maakt de geopolitiek een comeback. Om de strategische leveringszekerheid van kritieke goederen of grondstoffen veilig te stellen, overweegt de Europese Unie voorraden aan te leggen en de productie zelf ter hand te nemen. Maar is dit economisch gezien wel verstandig?

IN HET KORT

- Traditionele geopolitieke instrumenten, zoals invoerheffingen of uitvoerbepalingen, hebben meestal hoge economische kosten.
- Maatregelen als reshoring of zelf produceren, die de afhankelijkheid verminderen, hebben ook hoge kosten of zijn niet effectief.
- Zelfs voor de levering van zeldzame aardmetalen of de coronavaccins lijkt protectionisme niet bevorderlijk.

GERDIEN MEIJERINK

Programmaleider bij het Centraal Planbureau (CPB)

MAARTEN VAN 'T RIET

Wetenschappelijk onderzoeker bij het CPB

De twee decennia vanaf de jaren negentig hebben zich gekenmerkt door handelsliberalisatie – handelstarieven werden teruggeschroefd en opkomende economieën zoals China sloten zich aan bij de Wereldhandelsorganisatie. Mede als gevolg daarvan nam de wereldhandel een enorme vlucht. Tevens gingen de productieprocessen fragmenteren. Van steeds meer producten werden de onderdelen in verschillende landen gemaakt, om vervolgens weer elders in elkaar gezet te worden. En deze fragmentatie deed de wereldhandel weer extra groeien.

In het afgelopen decennium kwam de handelsliberalisatie tot stilstand. Er kwam steeds meer protest tegen vrijhandel, tegen handelsovereenkomsten, en tegen de Wereldhandelsorganisatie vanuit de laaggeschoolde arbeiders die hun banen zagen verdwijnen – en ook vanuit consumenten én producenten die zich zorgen maakten over de veel lagere standaarden in de lagelonenlanden (met kinderarbeid, slechte arbeidsomstandigheden en milieuvervuiling) (Van Schaik, 2020).

De laatste jaren is er een derde, geopolitieke, motivatie voor protectionisme bij gekomen – namelijk de zorg dat bedrijven of landen te afhankelijk zijn van slechts één aanbieder. Als de marktmacht van deze aanbieder zou worden ingezet om geopolitieke doelen te bereiken, dan is er sprake van 'geo-economisch handelen'. Geopolitiek is machtspolitiek. *"In plaats van op het recht, of op de markt, te vertrouwen, zetten geopolitieke spelers macht in om hun doelen te bereiken."* (Van Middelaar et al., 2021).

Van oudsher waarschuwen economen voor het politiek inzetten van economische sancties, omdat dit vaak maar

weinig effect sorteert terwijl het wel ten koste gaat van economische efficiëntie. Dit artikel bespreekt recente literatuur waarin deze waarschuwing kracht wordt bijgezet. Vervolgens laten we aan de hand van twee casussen zien dat ook maatregelen die de geopolitieke afhankelijkheid terugdraaien en behoorlijk kostbaar kunnen zijn.

Maatregelen niet effectief

Van politici en economen hebben de nadelen van handelsliberalisatie een tijd lang weinig aandacht gekregen (Rodrik, 2011). Maar de weerstand tegen het afhankelijk zijn van de wereldhandel, heeft toch een politieke dimensie gekregen. Politici zijn de nadelen van wereldhandel politiek gaan framen, en protectionistische maatregelen gaan inzetten om die nadelen te lijf te gaan. Dit soort maatregelen worden vaak beantwoord met tegenmaatregelen vanuit het buitenland – namelijk de *tit-for-tat*- of lik-op-stuk-strategie die soms uitloopt op een handelsoorlog.

Protectionistische maatregelen zoals invoerheffingen of uitvoerbepalingen zijn echter niet effectief (doelgericht) bij de geopolitieke doeleinden waar ze voor gebruikt worden, noch zijn ze efficiënt (doelmatig) – 'de vis wordt dan duur betaald' (Corden, 1987; Kutlina-Dimitrova en Lakatos, 2017).

Invoerheffingen

Invoerheffingen kunnen de eigen productie beschermen. Ze maken ingevoerde producten duurder, en daardoor binnenlands geproduceerde goederen relatief goedkoper, wat meer vraag naar binnenlandse producten oplevert.

Tegelijkertijd zijn invoerheffingen echter een verstoring van de markt, en betekenen daarom welvaartsverliezen. Amiti et al. (2020) laten zien dat de invoerheffingen die de regering-Trump op verschillende producten legde, voor een groot deel werden doorberekend aan Amerikaanse bedrijven en consumenten. In het geval van staal verlaagden de buitenlandse aanbieders hun prijzen – zodat het staal als nog goedkoop op de Amerikaanse markt terechtkwam maar de vraag naar binnenlands geproduceerd staal niet toenam. De invoerheffingen hebben aldus weinig gedaan voor de banen in de staalindustrie, waar het de regering-Trump uiteindelijk om ging.

Overigens is er voor invoerheffingen wel een economische onderbouwing: het beschermen van een jonge, pas gestarte industrie, die de internationale concurrentie nog niet aankan (*infant industry*-argument) (Tinbergen (1962) besprak het al zestig jaar geleden). Het idee daarbij is dat de heffingen tijdelijk zijn, en het mogelijk maken dat de industrie volwassen wordt.

Uitvoerbeperkingen

Uitvoerbeperkingen maken minder afhankelijk van de wereldhandel. Ze dwingen binnenlandse producenten om hun producten in eigen land af te zetten. Landen die afhankelijk zijn van de internationale markt, zien het aanbod dalen en de prijzen stijgen, en kunnen hierdoor hard getroffen worden. Daarom wordt de strategie van uitvoerbeperkingen ook wel *beggar-thy-neighbour* genoemd: je maakt je burens tot bedelaars.

Zeldzame aardmetalen zijn niet zeldzaam

Toen de wereldvoedselprijzen in 2007 stegen, voerde India een uitvoerbeperking in voor rijst en tarwe om de prijzen van deze goederen aldaar constant te houden. Dit leidde tot flinke protesten van boeren die niet van de prijsstijging konden profiteren. Zij gingen meer produceren om eenzelfde inkomen te krijgen, en lobbyden voor extra subsidies. De Indiase consumenten konden goedkoop rijst en tarwe kopen, maar omdat de arme consumenten al gesubsidieerde rijst en tarwe kregen, werd het doel van de uitvoerbeperkingen overbodig. Sterker nog, het beleid was erg kostbaar, en leidde tot zulke enorme overschotten dat er bergen rijst en tarwe lagen weg te rotten (Meijerink en Joshi, 2016).

Productie in eigen regio ook niet effectief

Om de afhankelijkheid van buitenlandse leveranciers – en daarmee de mogelijkheden voor andere mogelijkheden om geo-economisch druk uit te oefenen – te beperken wordt er vaak overwogen om voorraden ‘op te zetten’, ofwel het ‘terughalen’ van productie naar eigen land of regio (ook wel *reshoring* genoemd), evenals het zelf opzetten van de productie van kritieke grondstoffen of vaccins in eigen land of regio. Leveringszekerheid is hierbij het doel.

Hoewel er de laatste tijd steeds meer wordt gesproken over reshoring, lijken bedrijven hierover niet heel enthousiast te zijn. De weliswaar wat verouderde cijfers laten een verwaarloosbaar kleine stijging zien in de afgelopen jaren. Daarnaast, blijken bedrijven die wel reshoren, ook meer te *offshoren* (Oldenski, 2015). Ook is het niet erg waarschijnlijk dat reshoring tot grote werkgelegenheidswinsten zal leiden. Met name wordt reshoring naar OESO-economieën waargenomen in termen van kapitaalinvesteringen (oftewel automatisering), die niet leiden tot extra werkgelegenheid (De Backer et al., 2016).

Aan de hand van twee casussen (zeldzame aardmetalen en vaccins) gaan we in op reshoring of productie in eigen land. Voorraden aanleggen is soms ook een optie, maar niet altijd mogelijk – en ook niet zonder kosten (zie Würdemann et al. (2012) voor het aanleggen van strategische graanvoorraden).

Zeldzame aardmetalen

Zeldzame aardmetalen zijn zogenaamde kritieke grondstoffen, grondstoffen die “*economisch gezien het belangrijkste zijn en waarvan de aanvoer in het gedrang kan komen.*” (Europese Commissie, 2020). Voor de levering daarvan is de Europese Unie (EU) volledig afhankelijk van derde landen, en in sommige gevallen alleen van China. Thierry Breton, Europees Commissaris voor de Interne Markt, zegt hierover: “*Wij kunnen ons [dit] niet veroorloven.*”

Een belangrijke realisatie echter is dat er bij zeldzame aardmetalen geen sprake is van een klassiek monopolie, waarbij de marktmacht leidt tot een hogere marktprijs (en tot lagere productie dan optimaal zou zijn vanuit het perspectief van maatschappelijke welvaart) – maar juist wel een lagere marktprijs en hogere productie dan optimaal. Zeldzame aardmetalen blijken namelijk fysiek niet zo zeldzaam te zijn, alleen het op een milieubewuste manier winnen en verwerken ervan is zeer kostbaar (Mot et al., 2018).

Wie bereid is om lagere milieustandaarden te hantieren, kan goedkoper produceren. Door op grootschalige winning met milieuschade in te zetten, heeft China marktmacht gekregen – deze kan het land geopolitiek benutten. Aldus bezien bestaat er de bijzondere, perverse, situatie dat hoge-inkomenslanden, met strenge milieunormen, voor hun energietransitie afhankelijk blijken te zijn van goederen die goedkoop ingevoerd kunnen worden omdat ze geproduceerd worden in landen met minder strenge milieunormen.

Tegelijkertijd biedt bij kritieke goederen de onbeprijde milieuschade een handvat om, op termijn, iets aan de strategische afhankelijkheid te doen. Aan de grens kunnen *niet-tarifaire maatregelen* opgelegd worden, bijvoorbeeld door alleen invoer toe te staan van schoon gewonnen en verwerkte goederen. Hierdoor stijgt de binnenlandse prijs zodat, waar mogelijk, een lokale milieubewuste winning, verwerking of productie eerder lonend zal zijn, en er innovatie uitgelokt wordt voor alternatieven en voor hergebruik en recycling.

Vaccins

Bij de coronavaccins had de EU twee doelen. Na de slechte ervaring met de ongelijke verdeling van medische apparatuur binnen de EU in de allereerste weken van de pandemie, wilde de EU de strijd om coronavaccins tussen EU-landen vermijden. Ook wilde de EU dat het vaccin voor elk EU-land betaalbaar zou zijn.

Die beide doelen zijn gehaald. En toch is er het gevoel dat de EU-strategie is mislukt, omdat het Verenigd Koninkrijk (VK) en de Verenigde Staten (VS) veel eerder konden starten met massale vaccinaties. Dit kwam mede omdat de VS een uitvoerverbod had ingesteld, en het VK in het contract met AstraZeneca had laten zetten dat de Britse bestelling eerst geleverd zou worden. In de opstartperiode met productieproblemen en (te) weinig vaccins viste de EU daardoor achter het net – en kreeg pas later de bestelde vaccins geleverd.

Had de EU leveringszekerheid niet kunnen garanderen door bijvoorbeeld reshoring of het opzetten van eigen capaciteit? Wij stellen van niet. Ten eerste was er niet zozeer sprake van marktfalen. De productie van het coronavaccin is

een voorbeeld van een zeer gefragmenteerd productieproces. De grote vaccinproducenten (Pfizer/BioNTech, Moderna, AstraZeneca/Oxford, Johnson & Johnson) hebben vestigingen op verschillende locaties, en gebruiken inputs (zoals lipide-nanodeeltjes of vaccinflacons) van andere bedrijven die ook weer op verschillende locaties zitten. In een paper over de toeleveringsketens voor COVID-19-vaccins laten Brown en Bollyky (2021) zien dat juist daardoor de productie van grote hoeveelheden coronavaccins snel kon worden opgeschaald. Tientallen bedrijven in bijna honderd geografisch verspreide vestigingen konden snel complexe wereldwijde toeleveringsketens opzetten. Dat laat al zien dat reshoren een bijna onmogelijke opgave zou zijn. De markt heeft dus goed gewerkt.

Ten tweede heeft de onderlinge afhankelijkheid waarschijnlijk een echte handelsoorlog voorkomen. Aangezien verschillende onderdelen van de meeste coronavaccins in verschillende landen worden geproduceerd, kunnen regeringen minder snel hun toevlucht nemen tot 'vaccin-nationalisme' (de weigering om vaccins uit te voeren). Brown en Bollyky (2021) laten zien dat ondanks het de facto uitvoerverbod van vaccins door de VS en het VK er eind 2020 en begin 2021 toch wederzijdse handel tussen de VS, het VK en de EU plaats heeft gevonden. Zo waren er voor het Pfizer/BioNTech-vaccin (dat in Europa werd geproduceerd) lipide-nanodeeltjes nodig die niet onmiddellijk binnen de EU beschikbaar waren – deze werden ingevoerd uit het Verenigd Koninkrijk.

Ten derde had de late levering aan de EU andere oorzaken. Zo wijzen Deutsch en Wheaton (2021) en Freymann en Ardissino (2021) erop dat de EU besloot om tegen een zo laag mogelijke prijs in te kopen, en met het goedkeuren van verschillende vaccins een zorgvuldige, en dus langere procedure te volgen. Het VK daarentegen heeft veel meer voor de vaccins willen betalen, was sneller in de goedkeuringsprocedure en heeft in het contract met AstraZeneca laten zetten dat zij als eerste zouden worden geleverd. Ook had de EU geen eerdere ervaring op dit gebied van contractonderhandelingen – gezondheid was altijd een bevoegdheid geweest van afzonderlijke lidstaten – en speelde overheidsfalen een rol. Omdat de productiecapaciteit nog niet op volle toeren draaide, werd de EU de dupe van haar eigen keuzes en falen. Zelfs zonder het de facto uitvoerverbod van het Verenigd Koninkrijk, zou de EU de vaccins later hebben gekregen.

Op korte termijn hebben de VS en het VK inderdaad voordeel gehad van hun uitvoerverboden. Maar de vraag is of de complexe en grote investeringen zoals het reshoren van alle productie-aspecten van coronavaccins naar de EU het antwoord was geweest. Allereerst, omdat productie van vaccins al op Europese bodem plaatsvond en geen garantie voor leveringszekerheid bood (de toeleveranciers doen er evenzeer toe). Ten tweede had een snellere goedkeuringsprocedure van vaccins door het Europees Geneesmiddelenbureau, het eerder contracteren van vaccins (tegen een wellicht hogere prijs) en een snellere uitrol van de vaccinatie veel kunnen helpen. Maar dat heeft allemaal niets met reshoring te maken. En ten derde omdat het achterblijven van de EU bij het vaccineren slechts tijdelijk is gebleken. In de EU is op 7 september 2021 het aandeel van de bevolking dat vol-

ledig is gevaccineerd, hoger dan in de VS (59 tegenover 53 procent) maar iets lager dan in het VK (63 procent) (Johns Hopkins University CSSE, 2021).

Conclusie

Overheden die protectionistisch handelsbeleid voeren vanuit geopolitieke redenen, snijden zichzelf vaker wel dan niet in de vingers. Zowel het eigen beleid als het *lik-op-stuk*-antwoord van het buitenland brengt kosten met zich mee. Het is daarom wel te begrijpen waarom overheden met de gedachte spelen om reshoring of eigen productiecapaciteit te ondersteunen, en zich zo te beschermen tegen geopolitieke schade. Maar ook bescherming is niet gratis.

Zelfs in het geval van de kritieke goederen die op de lijst van de EU staan, is voorzichtigheid geboden. Hierbij spelen er milieu-externaliteiten, die gezorgd hebben voor de machtspositie van andere landen. De binnenlandse markt zou alvast kunnen wennen aan hogere prijzen voor de kritieke goederen wanneer de milieuschade aan de grens beprijsd zou worden; daarmee zou de afhankelijkheid verminderen. In het geval van vaccins lijken de markten goed te hebben gewerkt. Het reshoren of zelf produceren van vaccins is niet alleen zeer complex en kostbaar, maar ook geen recept voor succes. Internationale afhankelijkheden lijken hier juist een goed tegengemiddeld voor vaccin-nationalisme.

Literatuur

- Amiti, M., S.J. Redding en D.E. Weinstein (2020) Who's paying for the US tariffs? A longer-term perspective. *AEA Papers and Proceedings*, 110, 541–546.
- Brown, C.P. en T.J. Bollyky (2021) *How COVID-19 vaccine supply chains emerged in the midst of a pandemic*. Peterson Institute for International Economics, Working Paper, 21-12.
- Corden, W.M. (1987) *Protection and liberalization: a review of analytical issues*, IMF Occasional Paper 54.
- De Backer, K., C. Menon, I. Desnoyers-James en L. Moussiégt (2016) *Reshoring: myth or reality?* OECD Science, Technology and Industry Policy Papers, 27.
- Deutsch, J. en S. Wheaton (2021) *How Europe fell behind on vaccines*. Artikel op www.politico.eu, 27 januari.
- Europese Commissie (2020) *Veerkracht op het gebied van kritieke grondstoffen: de weg naar een grotere voorzieningszekerheid en duurzaamheid uitstippelen*. COM(2020) 474 final. Te vinden op eur-lex.europa.eu.
- Freymann, E. en E. Ardissino (2021) *Why Europe is falling behind on vaccines*. Artikel op foreignpolicy.com, 8 februari.
- Johns Hopkins University CSSE (2021) *Covid-19 Data Explorer*. Te vinden op ourworldindata.org.
- Kutlina-Dimitrova, Z. en C. Lakatos (2017) *The global costs of protectionism*. World Bank Policy Research Working Paper, 8277.
- Meijerink, G.W. en P.K. Joshi (2016) India's price support policies and global food prices. In: F. Brouwer en P.K. Joshi (red.), *International trade and food security: the future of Indian agriculture*. New Delhi: CAB International, p. 134–149.
- Mot, E., S. Hoogendoorn, T. Hendrich et al. (2018) *Niet-hernieuwbare grondstoffen voor de circulaire economie*. CPB Achtergronddocument, 20 juni.
- Oldenski, L. (2015) *Reshoring by US firms: what do the data say?* Peterson Institute for International Economics, Policy Brief, 15-14.
- Rodrik, D. (2011) *The globalization paradox: why global markets, states, and democracy can't coexist*. Oxford: Oxford University Press.
- Schaik, I. van (2020) De toegenomen scepsis over vrijhandel vraagt om aanpakken schaduwzijden. *ESB*, 105(4786S), 42–45.
- Middelaar, L. van, F.-P. van der Putten en M. Sie Dhian Ho (2021) *Nederland en de wending naar de Europese geopolitiek*. *De Groene Amsterdammer*, 145(5), 36–41.
- Tinbergen, J. (1962) *Shaping the world economy: suggestions for an international economic policy*. New York: Twentieth Century Fund.
- Würdemann, W., G.W. Meijerink en M. van Dorp (2012) *Strategic food grain reserves*. In: B. Lilliston en A. Ranallo (red.), *Grain reserves and the food price crisis: selected writings from 2008–2012*. Washington: IATP, p. 67–70.

Bilaterale handelspolitiek kent tekortkomingen

Ten tijde van toenemend protectionisme nemen sommige landen hun toevlucht tot bilaterale handelsverdragen om de handel te versoepelen. Die handelsverdragen schieten echter tekort bij handel via mondiale handelsketens.

IN HET KORT

- Om te kunnen exporteren zijn bedrijven vaak afhankelijk van geïmporteerde grondstoffen en halffabrikaten.
- Heffingen op geïmporteerde grondstoffen en halffabrikaten verhogen de handelskosten gemiddeld met drie procent.

LOE FRANSSEN

Onderzoeker bij het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)

TOM NOTTEN

Onderzoeker bij het CBS

Tegenwoordig zijn internationale spanningen op het gebied van de internationale handel weer overduidelijk zichtbaar. De invloed van de Wereldhandelsorganisatie neemt af en met name de Verenigde Staten volgen sinds 2016 een protectionistisch handelsbeleid dat bijvoorbeeld tot uitdrukking komt in de handelsoorlog met China en de handelsspanningen met de Europese Unie (EU). De tarieven zijn in deze periode voor het eerst in lange tijd weer gestegen, terwijl het gebruik van niet-tarifaire maatregelen over een nog langere periode toeneemt.

In tijden van groeiende handelsbelemmering hebben regeringen echter nog altijd een instrument tot hun beschikking dat de handel juist versoepelt: het bilaterale handelsverdrag. Zo is de Britse (Bloomberg, 2020) en Amerikaanse (WITA, 2020) regering voornemens om meer nadruk te leggen op bilaterale in plaats van multilaterale verdragen.

Nederland is, via de Europese Unie, ook onderdeel van diverse bilaterale handelsverdragen met verschillende landen (zie Franssen (2018) voor een overzicht). Recent zijn verdragen gesloten met Canada (toegepast sinds 2017), Oekraïne (2016), Japan (2019), Singapore (2019) en Vietnam (2020). Naast het feit dat handelsverdragen alsnog in aantal toenemen, worden ze ook steeds dieper, wat wil zeggen dat ze zich naast handelstarieven ook meer richten op *behind-the-border-policies*, zoals op bepaalde niet-tarifaire maatregelen, concurrentiekracht, staatsarbitrage, intellectueel eigendom en investeringen.

Maar bilaterale handelsverdragen zijn geen perfect substituum voor multilaterale handelsregels. In dit artikel laten we aan de hand van de nieuwe Europese handelsverdragen (waarbij we de meest recente verdragen met Singapore en Vietnam vanwege beperkte data niet meenemen) zien dat de gemiddelde tariefdruk in de bestemmingslanden er weliswaar door afneemt, maar er nog altijd substantiele tarieven worden betaald over de benodigde, van buiten de EU geïmporteerde intermediaire inputs.

We gebruiken voor onze analyse data van het Centraal Bureau voor de Statistiek en van het International Trade Centre. Daarmee kunnen we per product, herkomst en bestemming inzichtelijk maken welk importtarief er betaald moet worden om de transactie te realiseren. Middels Nederlandse input-outputtabellen kunnen we dan doorrekenen in hoeverre betaalde invoertarieven op intermediaire inputs (van buiten de EU) doorwerken in de handelskosten van Nederlandse exporteurs.

Importtarieven op de Nederlandse export

Nederlandse exporteurs worden buiten de Europese Unie geconfronteerd met een gemiddeld importtarief van zo'n 3,73 procent. Dit is in de afgelopen jaren redelijk stabiel gebleven (figuur 1). De lichte stijging in 2016 komt voornamelijk door een sterke daling in de handel van laag getarifeerde producten, met name aardolie.

Verder laat figuur 1 zien dat handelsverdragen de gemiddelde tarifaire druk in de Nederlandse exportbestemmingen aanzienlijk verlagen. In Canada, waar het vrijhandelsverdrag CETA sinds 21 september 2017 provisioneel in werking is getreden, zijn de tarieven tussen 2016 en 2018 gehalveerd. Ook in Japan zijn in 2019 de tarieven gehalveerd. En in Oekraïne is de daling in 2016 nog duidelijker aanwezig.

Ook tarieven over de import voor de export

In een wereld van mondiale waardeketens zijn Nederlandse exporteurs bij hun productieproces vaak afhankelijk van geïmporteerde grondstoffen en halffabrikaten. Zo bedroeg het aandeel van buiten de EU geïmporteerde inputs in de export van Nederlandse makelij naar niet-EU-landen in 2019 18,9 procent (figuur 2). Dat wil zeggen dat voor 1 euro aan Nederlandse export naar niet-EU-landen er bijna 19 cent ook buiten de EU vervaardigd is. Bij de handel met Canada vertegenwoordigt 1 euro aan export zelfs meer dan 30 cent aan toegevoegde waarde van buiten de Europese Unie.

Naast tarieven over hun export, betalen Nederlandse bedrijven dus tarieven over de inputs van buiten de EU. Het tarief dat in 2019 betaald moest worden over de inputs, bedroeg 0,13 procent van de gemiddelde exportwaarde van Nederlandse makelij naar niet-EU-landen. Opgeteld bij het gemiddelde importtarief van 3,73 procent op goederen van Nederlandse makelij in exportbestemmingen buiten de EU, komen de gemiddelde totale tarifaire kosten uit op 3,86 procent (Franssen en Notten, 2020).

Bilaterale verdragen missen vergrotingseffect

Koopman et al. (2014) beschouwen deze dubbele tarifaire kosten als een tweestapstarief. Heffingen op geïmporteerde

inputs van producten die worden geëxporteerd, vergroten de handelskosten binnen de Nederlandse waardeketen met zo'n 3 procent, het zogenaamde vergrotingseffect van invoerheffingen (Franssen en Notten, 2020). In de Nederlandse textiel- en kledingindustrie loopt dit vergrotings-effect zelfs op tot 9 procent.

Figuur 3 specificeert het vergrotingseffect van internationale waardeketens voor verschillende bestemmingslanden. Te zien is dat het vergrotingseffect stijgt na het afsluiten van handelsverdragen met Canada, Japan en Oekraïne. Dit komt omdat alleen de directe tarifaire kosten omlaag gaan, maar de indirecte tarifaire kosten voor de benodigde halffabrikaten onveranderd blijven, waardoor de relatieve kosten van laatstgenoemde stijgen.

Dit vergrotingseffect duidt het belang van multilaterale, in plaats van bilaterale handelsverdragen. In dit licht is de afnemende invloed van de Wereldhandelsorganisatie een nadeel voor internationaal opererende bedrijven. Ook het voornemen van de Britse en Amerikaanse regering om de nadruk meer te leggen op bilaterale in plaats van multilaterale verdragen, heeft daardoor geen sterk economisch draagvlak. Academics betogen daarbij dat bilaterale handelsakkoorden het opheffen van handelsbelemmeringen op multilaterale schaal ondermijnen (Bhagwati, 2008; Krishna, 2013).

Gebruik van bilaterale verdrag is lastig

Een tweede reden waarom bilaterale verdragen tekortschieten in een wereld van internationaal gefragmenteerde productieketens, is omdat het voor bedrijven vaak lastig is om te conformeren aan de zogenaamde oorsprongsregels. Het product moet namelijk zijn oorsprong hebben in een van de landen van het handelsverdrag. Wanneer een groot deel van de verhandelde toegevoegde waarde haar oorsprong vindt buiten de landen van het verdrag – zoals we bijvoorbeeld observeren in het geval van Canada in figuur 2 – kan er vervolgens geen gebruik gemaakt worden van de preferentiële regels, en blijven er hoge handelstarieven gelden. Zelfs wanneer het product hier wel zijn oorsprong vindt, is het bewijzen daarvan vaak een dermate administratieve en kostbare last voor bedrijven dat ze de voordelen nog vaak onbenut laten (Franssen en Rooyackers, 2021). Ook hier zou een multilaterale aanpak, met betrekking tot het verdrag zelf of de afgesproken cumulatie van oorsprong, het makkelijker maken om gebruik te maken van de voordelen van een handelsverdrag.

Literatuur

Bhagwati, J. (2008) *Termites in the trading system: how preferential agreements undermine free trade*. Oxford: Oxford University Press.

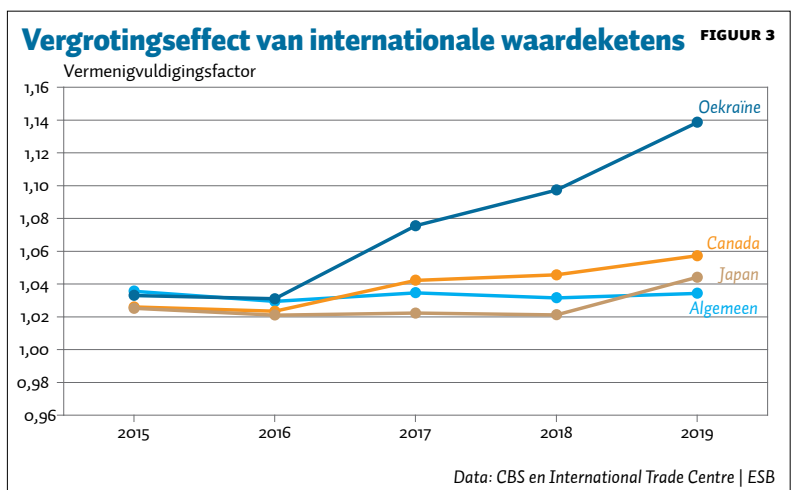
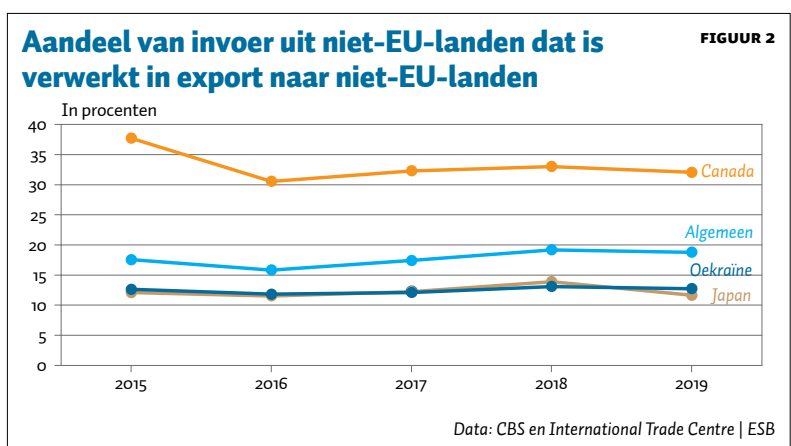
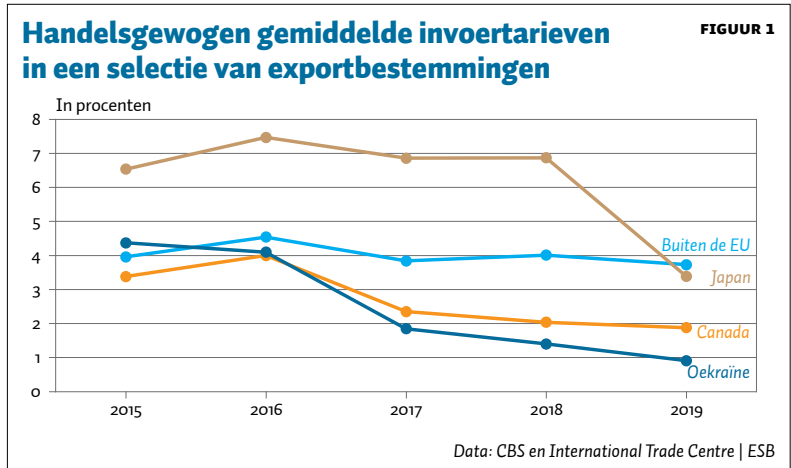
Bloomberg (2020) *Boris Johnson wants to be a free trade grandmaster*. Artikel te lezen op www.bloomberg.com.

CBS (2020) *Internationaliseringsmonitor 2020-IV – Handelsbeleid: tarieven en verdragen*. Artikel te lezen op longreads.cbs.nl.

Franssen, L. (2018) *Geldstromen van BFI's in Nederland; welke rol spelen bilaterale verdragen?* In: M. Jaarsma, R. Voncken en S. Vos (red.) *Internationaliseringsmonitor 2018-IV – Financiële globalisering*. Hoofdstuk 4 te vinden op longreads.cbs.nl.

Franssen, L. en T. Notten (2020) *Handelstarieven en productieketens*. In: S. Creemers, M. Jaarsma en A. Lammertsma (red.) *Internationaliseringsmonitor 2020-IV – Handelsbeleid: tarieven en verdragen*. Hoofdstuk 4 te vinden op longreads.cbs.nl.

Franssen, L. en J. Rooyackers (2021) *Midden- en kleinbedrijf maakt vaker*

gebruik van CETA dan grootbedrijf. ESB, te verschijnen. Artikel te lezen op esb.nu.

Koopman, R., Z. Wang en S.-J. Wei (2014) *Tracing value-added and double counting in gross exports*. *The American Economic Review*, 104(2), 459–494.

Krishna, P. (2013) *Preferential trade agreements and the world trade system: a multilateralist view*. In: R.C. Feenstra en A.M. Taylor (red.), *Globalization in an age of crisis: multilateral economic cooperation in the twenty-first century*. Chicago: University of Chicago Press, p. 131–160.

WITA (2020) *Still losing ground: the consequences of the Trump administration's bilateral trade policy*. Artikel op www.wita.org, 7 september.

Nieuw afwegingskader laat zien wanneer zelfvoorziening nodig is

De afgelopen jaren is zelfvoorziening als oplossing aangedragen voor uiteenlopende problemen, zoals ongewenste buitenlandse invloed in Nederland of de uitval van internationale waardeketens tijdens een pandemie. Wanneer is zelfvoorziening nu echt wenselijk of noodzakelijk? Bouwstenen voor een afwegingskader.

IN HET KORT

- Beleid gericht op zelfvoorziening verlaagt, in een situatie van eerlijke internationale concurrentie, de economische welvaart.
- Zelfvoorziening kan wel noodzakelijk zijn bij activiteiten die van vitaal belang zijn en kwetsbaar voor buitenlandse inmenging.
- Maar alleen als de maatschappelijke baten van zelfvoorziening hoger zijn dan de kosten en er geen doelmatiger alternatief is.

MARTIN LINSSEN

Econoom bij het Ministerie van Financiën (MinFin)

JASPER VAN DIJK

Econoom bij MinFin

ARIEKE REIDING

Econoom bij MinFin

HALA NAOUM NÉHMÉ

Econoom bij MinFin

Van oudsher is op zelfvoorziening gericht beleid natuurlijk nooit helemaal weggeweest bij producten als voedsel, gas, olie of defensiegoederen. Zelfvoorziening definiëren we daarbij als het voor een groter deel binnen de landsgrenzen uitvoeren van een belangrijk deel van de waardeketen van een goed of een dienst. Recentelijk is er echter in de media en politiek hernieuwde aandacht voor het onderwerp. Dit wordt mede veroorzaakt door de geopolitieke ontwikkelingen die een effect hebben op de betrouwbaarheid van onze handelspartners. Daarnaast is er het groeiende besef dat internationale waardeketens ook om andere redenen soms fragiel kunnen zijn, bijvoorbeeld in het geval van een pandemie (OESO, 2020c). De afgelopen jaren kwamen de zorgen hierover tot uiting in discussies op nationaal en EU-niveau over bijvoorbeeld mondkapjes, medicijnen, zeldzame aardmetalen en *cloud computing*.

Het is de verwachting dat de beleids optie zelfvoorziening in de toekomst steeds vaker op tafel zal liggen. Dat is niet zonder gevaar, want er bestaat een risico dat onderbuikgevoelens en protectionisme de boventoon gaan voeren. Een afwegingskader dat duidelijk maakt in welke situaties zelfvoorziening noodzakelijk kan zijn en welke alternatieve beleids opties er zijn, is daarom van groot belang. Op dit moment beschikt de overheid nog niet over

een formeel afwegingskader. In dit artikel presenteren wij de bouwstenen hiervoor.

Zelfvoorziening vermindert de welvaart

Uit de economische literatuur wordt duidelijk dat vrijhandel leidt tot grote welvaartswinsten, onder meer door lagere consumentenprijzen, meer keuze in goederen en diensten, en betere werkomstandigheden (CPB, 2018; IMF, 2018; OESO, 2020b; Ricardo, 1817).

Uiteraard zijn er ook kosten aan vrijhandel verbonden. Denk aan de ongelijke verdeling van de welvaartswinsten bij vrijhandel binnen landen en de extra milieuvervuiling. Voor het omgaan met deze kosten bestaan er gelukkig oplossingen waarbij de welvaartsbaten van vrijhandel behouden kunnen blijven. De overheid kan bijvoorbeeld inzetten op een herverdeling van de vrijhandelsbaten en het beter beprijzen van de negatieve externe effecten van milieuvervuiling (Goldberg en Pavcnik, 2007; Krugman, 2002; Lang en Mendes Tavares, 2018; OESO, 2020a).

Zelfvoorziening is geen goed beleidsinstrument om de kosten van vrijhandel te reduceren. Ten eerste doet zelfvoorziening de beschreven welvaartsbaten van vrijhandel teniet, doordat de overheid de internationale tucht van de markt deels uitschakelt. Dat kan ertoe leiden dat kwalitatief hoogstaande producten verdwijnen, en niet op de meest efficiënte wijze worden geproduceerd. Ten tweede is er een reëel risico op overheidsfalen. Een consequent beleid over een lange periode is niet iets waar overheden doorgaans goed in zijn. Er zijn genoeg voorbeelden van falend protectionisme, bijvoorbeeld Brazilië dat in de jaren tachtig tevergeefs probeerde om een eigen computerindustrie op te bouwen.

Afwegingskader voor zelfvoorziening

Omdat de kosten van zelfvoorziening hoog zijn, dient aansturen op meer zelfvoorziening alleen overwogen te worden wanneer er grote publieke belangen in het geding zijn. In ons afwegingskader kan zelfvoorziening soms een oplossing bieden als er sprake is van een 'kritieke leveringsafhankelijkheid'. Dit doet zich voor wanneer een economische activiteit van vitaal belang is voor de nationale veiligheid in Nederland én tevens kwetsbaar voor buitenlandse inmenging (figuur 1).

Het vaststellen en aanpakken van kritieke leveringsafhankelijkheden kan via de drie stappen, die we steeds illustreren aan de hand van het voorbeeld van de mondkapjes.

Stap 1: Bepalen van vitaal belang

De eerste stap in ons afwegingskader bepaalt of een economische activiteit van vitaal belang is. Een economische activiteit is vitaal als de uitval ervan grote negatieve gevolgen kan hebben voor Nederland. Wij stellen voor om vitaliteit te meten op basis van de fysieke, sociaal-maatschappelijke en economische schade (figuur 2). Deze methode zet de manier waarop vitale processen op dit moment al door de Nederlandse overheid en de Nationaal Coördinator Terrorisme en Veiligheid (NCTV) worden aangewezen (Bulten et al., 2017) om naar een continue schaal, zodat deze waarde in figuur 1 geplot kan worden. Bij dit soort van vitale processen kan er gedacht worden aan elektriciteitsvoorziening, telecommunicatie en betalingsverkeer.

Hypothetisch voorbeeld: mondkapjes

We illustreren elke stap in het afwegingskader aan de hand van de import van medische mondkapjes.

- Als Nederland in het geheel geen medische mondkapjes meer geleverd zou krijgen, zou dit tot veel doden leiden.
- Een dergelijke situatie zou ook leiden tot grotere sociaal-maatschappelijke problemen.
- De economie zou hierdoor enigszins geraakt kunnen worden.

Stap 2: Kwetsbaarheid bepalen

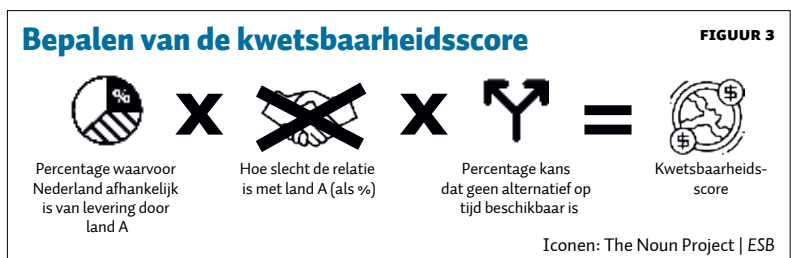
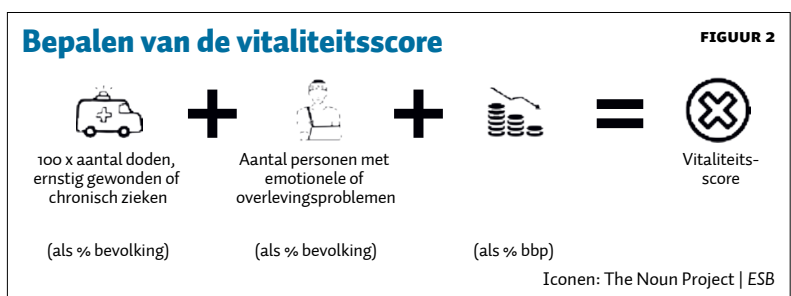
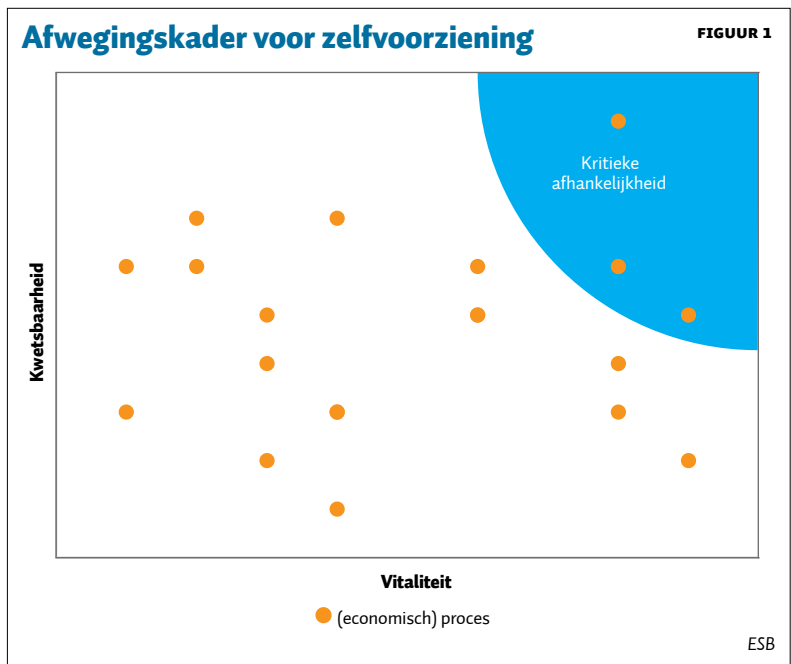
De tweede stap bepaalt of een economische activiteit kwetsbaar is qua buitenlandse inmenging. Wij stellen voor om de kwetsbaarheid van een activiteit aangaande buitenlandse inmenging uit te drukken als het product van drie factoren (figuur 3).

De eerste factor is het percentage van een essentieel goed of dienst dat door één ander land geleverd wordt. Het is notoir moeilijk om een hele waardeketen voor een goed of dienst in beeld te brengen (CBS, 2019; McKinsey, 2020). Echter, de meest directe afhankelijkheden zijn waarschijnlijk ook de meest risicovolle. Daarom beperken we ons tot de eerste en tweede orde van toeleveranciers.

- Stel, vijftig procent van onze mondkapjes wordt geleverd door land A.

De tweede factor is de mate waarin het andere land gewantrouwd dient te worden. Er moet voldoende aanleiding zijn om te vermoeden dat dit land in de toekomst mogelijk zou willen stoppen met de levering van een goed of dienst. Dit kan door op basis van feiten en cijfers te kijken naar de mate waarin dit andere land op Nederland lijkt op bijvoorbeeld het politieke of economische vlak, naar de kwaliteit van de diplomatieke en veiligheidsrelatie met dit land, of wanneer het land eerder Nederland heeft dwarsgezeten. Voor een voorbeeld van hoe er op basis van de feiten en cijfers gekeken kan worden naar de relatie tussen Nederland en andere landen, zie Van Manen et al. (2020).

- Stel, de kwaliteit van de relatie met land A is onvoldoende, aangezien land A economisch en politiek weinig op Nederland lijkt, internationaal vaak anders stemt in internationale organisaties, bijvoorbeeld bij VN-resoluties, en

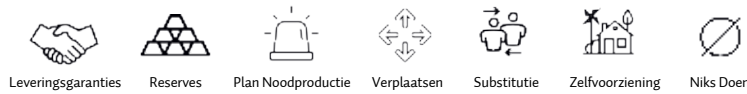
er verder geen militaire samenwerking bestaat. Ook heeft land A de afgelopen jaren bedreigd om een ander belangrijk product niet meer aan Nederland te leveren. En verder is land A op zijn beurt niet economisch afhankelijk van Nederland.

De derde factor is de kans dat er in de markt tijdig acceptabele alternatieven beschikbaar zijn, uitgedrukt als een percentage. Als er bijvoorbeeld een grote internationale markt is voor een goed of dienst, zullen er relatief makkelijk alternatieve leveranciers te vinden zijn op het moment dat de levering gestaakt wordt. Dan verdwijnt de noodzaak om leveringsrisico's af te dekken.

- Als de levering van mondkapjes plotseling stopt tijdens een pandemie, dan is de kans groot dat het te lang duurt voordat andere landen de levering van mondkapjes volledig hebben overgenomen.

Manieren om in te grijpen bij kritieke afhankelijkheid

FIGUUR 4

Iconen: The Noun Project | ESB

Stap 3: Ingrijpen bij een kritieke afhankelijkheid

Als de activiteit van vitaal belang is én kwetsbaar voor buitenlandse inmenging, dan is er sprake van een kritieke afhankelijkheid (de activiteit valt in het blauwe gebied in figuur 1). Uiteraard is het aan de politiek om te bepalen hoe ‘gevoelig’ het afwegingskader is, dus vanaf welke vitaliteits-score en kwetsbaarheidsscore een activiteit in het blauwe gebied van figuur 1 valt. Wanneer een activiteit in het blauwe gebied valt, is het de vraag op welke manier de Nederlandse overheid daarop moet reageren. Wij hebben zeven mogelijke alternatieven vastgesteld, waaronder zelfvoorziening en de optie ‘niets doen’ (figuur 4).

In de eerste plaats kan Nederland voorzieningen treffen zonder fysiek in te grijpen in de waardeketen. Dit kan door bijvoorbeeld leveringsgaranties af te spreken met andere landen, reserves aan te leggen, of een plan voor noodproductie te maken. Voor elk van deze voorzieningen gelden er bepaalde randvoorwaarden, zoals dat de relatie met het land van goede kwaliteit is. Voor het aanleggen van reserves geldt bijvoorbeeld dat het niet om diensten kan gaan, de producten houdbaar moeten zijn, en er voldoende veilige opslagruimte is.

- Leveringsgaranties voor mondkapjes bieden alleen bescherming wanneer de relatie met land A van een bepaald niveau is.
- Reserves aanleggen is goed mogelijk en de kosten ervan zijn laag.
- Een plan voor noodproductie is ook mogelijk.

De drie andere manieren waarop de overheid kan reageren, zijn ingrijpender. Dit komt omdat het gaat om het daadwerkelijk verleggen van een deel van de waardeketen. Nederland kan de levering van een product of dienst door een ander land laten doen (verplaatsing), een substituuat van het product laten leveren door een ander land, of tot slot overgaan op zelfvoorziening, waarbij Nederland een belangrijk deel van de waardeketen zelf uitvoert. Ook voor deze alternatieven geldt dat er aan randvoorwaarden moet worden voldaan, zoals dat er voldoende kennis, arbeid, grondstoffen en kapitaal aanwezig moeten zijn op de plek waar de waardeketen naartoe wordt verlegd.

- Verplaatsen van de productie van in Nederland gebruikte mondkapjes naar een ander land is erg omslachtig.
- Overgaan op een substituuat voor de mondkapjes lijkt niet uitvoerbaar.
- Zelfvoorziening van mondkapjes realiseren is mogelijk, maar de kosten zijn hoog.

Tot slot moeten voor elke kritieke afhankelijkheid de diverse vastgestelde alternatieven tegen elkaar worden afgewogen. Het alternatief met de laagste netto maatschappelijke kosten is optimaal, waarbij ook het alternatief ‘niets doen’ moet worden meegewogen. In de uiteindelijke besluitvorming over een alternatief speelt draagvlak in zowel de samenleving als de politiek een belangrijke rol.

- De conclusie kan voor mondkapjes bijvoorbeeld zijn dat het eenmalig aanleggen van reserves veel efficiënter is dan het middels subsidies en marktbeperkingen in stand houden van een permanente Nederlandse mondkapjesproductie. Om echt een oordeel over deze specifieke casus te vellen, is er een meer diepgaande analyse nodig.

Tot slot

Als men de stappen van het afwegingskader doorloopt, komt zelfvoorziening alleen in beeld wanneer er echt sprake is van een kritieke afhankelijkheid, de maatschappelijke baten van meer zelfvoorziening duidelijk groter zijn dan de kosten, en een analyse uitwijst dat er verder geen doelmatigere alternatieven zijn. Hiermee kan de overheid voorkomen dat economische activiteiten om de verkeerde redenen en tegen hoge kosten naar Nederland gehaald worden of afgeschermd worden.

Het afwegingskader valt uiteraard ook toe te passen vanuit het oogpunt van de EU als geheel. De schaal van de EU en de gelijkenis tussen Nederland en andere EU-lidstaten maken een oplossing op EU-niveau vaak efficiënt en aantrekkelijk. Tegelijkertijd is een Europese oplossing waarschijnlijk ook lastiger te realiseren vanwege de uiteenlopende economische en veiligheidsbelangen van EU-lidstaten.

Literatuurlijst

Bulten, C., B. de Jong, E.-J. Breukink en A. Jettinghoff (2017) *Vitale vennootschappen in veilige handen*. Onderzoekscentrum Onderneming en Recht, Radboud Universiteit. Te vinden op www.recht.nl.

CBS (2019) *De Nederlandse importafhankelijkheid van China, Rusland en de VS*. CBS Onderzoek, november.

CPB (2018) *The effects of globalisation in the Netherlands*. CPB Achtergronddocument, 16 oktober.

Goldberg, P.K. en N. Pavcnik (2007) *Distributional effects of globalization in developing countries*. NBER Working Paper, 12885.

IMF (2018) *Understanding the global trading system*. Diverse publicaties te vinden op www.oecd.org.

Krugman, P. (2002) *Ricardo's difficult idea; why intellectuals don't understand comparative advantage*. In G. Cook, *The economics and politics of international trade*.

Lang, V.F. en M. Mendes Tavares (2018) *The distribution of gains from globalization*. IMF Working Paper, 13 maart.

Manen, H. van, K. van Wijk, E. Dick en T. Sweijs (2020) *The Dutch foreign relations index: version 2, methodological note*. The Hague Centre for Strategic Studies.

McKinsey (2020) *Risk, resilience, and rebalancing in global value chains*. Rapport, 6 augustus. Te vinden op www.mckinsey.com.

OESO (2020a) *Trade and the environment*. Te vinden op www.oecd.org.

OESO (2020b) *Why open markets matter*. Te vinden op www.oecd.org.

OESO (2020c) *Efficiency and risks in global value chains in the context of COVID-19*. OECD Economics Department Working Paper, 1637.

Ricardo, D. (1817) *On the principles of political economy and taxation*. Tekst te vinden op socialsciences.mcmaster.ca.

Handel en politiek gaan niet samen

Sheikh (2021, in deze *ESB*) bespreekt het begrip ‘geo-economie’, waarin politiek en economie gecombineerd worden. In die logica staat volgens Sheikh centraal “het uitbuiten van economische kwetsbaarheden die door asymmetrische afhankelijkheid ontstaan”. Maar het inzetten van de internationale handel voor politieke doeleinden hindert de mondiale arbeidsverdeling en schaadt zo de welvaart.

Technologische vooruitgang maakt het mogelijk dat productie en consumptie geografisch niet samenvallen. Dankzij de transportrevolutie en andere technische ontwikkelingen in de negentiende eeuw, zoals koeltechnieken, kunnen producten goedkoop en over lange afstanden naar de afzetmarkten worden vervoerd. Als er tussen de plek van productie en consumptie toevallig een nationale grens aanwezig is, noemen wij dit ‘internationale handel’.

Handel leidt typisch tot arbeidsverdeling en specialisatie, waardoor de productie zich op bepaalde plekken concentreert. Deze arbeidsverdeling en specialisatie is het gevolg van zogenoemde comparatieve voordelen; als iedereen zich toelegt op datgene wat hij of zij het beste kan, dan worden producten goedkoper en gaat iedereen er uiteindelijk op vooruit. De ICT-revolutie is de volgende stap in dit proces. Hierdoor kan het productieproces zelf worden opgeknipt in kleinere fragmenten, en is mondiale arbeidsverdeling binnen het productieproces mogelijk.

De theorie van de comparatieve voordelen is aantrekkelijk in haar eenvoud en heldere conclusie: stimuleer ongestoorde handel. De implicatie van internationale handel is echter wederzijdse afhankelijkheid, waardoor veranderingen in wet- en regelgeving op de ene plek meteen gevolgen elders hebben. Hierdoor raken economie en politiek makkelijk met elkaar verward.

Denk bijvoorbeeld aan de handelsoorlog die door Donald Trump werd geïnitieerd – via het handelskanaal probeerde hij te bereiken dat China meer Amerikaanse producten zou gaan kopen. De kosten van de handelsoorlog voor de Amerikaanse economie zijn aanzienlijk geweest. Een gedetailleerde berekening van de gevolgen van invoertarieven voor wasmachines laat zien dat de kosten in de VS per gecreëerde baan ruim 800,000 dollar bedragen (Flaen et al., 2020).

Vaak is er ook de verleiding om het handelskanaal te gebruiken om bepaalde politieke zaken af te dwingen. De EU-sancties gericht tegen Rusland zijn hiervan een goed voorbeeld. Als protest tegen de annexatie van de Krim werden in 2014, naast allerlei andere maatregelen, handelssancties tegen Rusland door de EU ingesteld. Deze sancties zijn onlangs verlengd tot juni 2022. De meeste economische sancties mislukken echter aangezien het leven meestal wel duurder wordt door de mondiale arbeidsver-

STEVEN BRAKMAN

Hoogleraar aan de
Rijksuniversiteit Groningen

deling te verstoren, maar niet in onoverkomelijke mate (Van Bergeijk, 2012). Zo heeft Poetin zijn mening over de annexatie van de Krim nog niet openlijk herzien.

Een ander voorbeeld is de Wereldhandelsorganisatie (WTO) – opgericht om ongestoorde handel te stimuleren. In WTO-verband proberen de leden het verminderen van protectionisme te combineren met een lange politieke wensenlijst. Handelsverdragen moeten, naast het stimuleren van handel, ook de grote problemen van dit moment oplossen, zoals de milieucrisis, onwenselijke arbeidsomstandigheden (oneerlijke concurrentie), rechten van minderheden, et cetera. Dit gaat fout: de Doha-ronde duurt nu al meer dan twee decennia. Blijkbaar is de

WTO niet meer in staat om multilaterale handelsverdragen af te sluiten. Jan Tinbergen wees er al op dat het aantal (politieke) doelen gelijk moet zijn aan het aantal instrumenten; handelsverdragen lijken hier niet altijd aan te voldoen.

Vermenging met politiek kan de handel dus schaden. Maar er zijn ook andere complicaties bij het inzetten van handel als politiek drukmiddel. Denk bijvoorbeeld aan kinderarbeid. Het niet langer importeren van met kinderhanden gemaakte T-shirts lijkt sympathiek, maar is niet de beste oplossing om de omstandigheden elders te verbeteren. Een importboycot kan immers tot werkloosheid en toenemende armoede leiden. Het is wellicht beter om ouders te stimuleren hun kinderen naar school te sturen, en hen te compenseren voor het inkomensverlies via bijvoorbeeld ontwikkelingshulp. Internationale handel is niet de oorzaak van kinderarbeid, en het beperken van de handel is ook niet de oplossing.

Ook het koppelen van handel aan milieuproblemen is problematisch – import van gewassen kan bijvoorbeeld, ondanks transport over lange afstanden, beter zijn voor het milieu dan – als alternatief – lokale productie in verwarmde kassen (Frankowska et al., 2019). Dergelijke problemen kunnen beter rechtstreeks worden aangepakt dan via de handelsomweg.

Internationale handel is tegenwoordig ook politiek. Dat is in een geopolitieke wereld begrijpelijk, maar het is niet bevorderlijk voor de mondiale arbeidsverdeling waarvan iedereen zou moeten kunnen profiteren.

Literatuur

Bergeijk, P.A.G. van (2012) *Failure and success of economic sanctions*. Artikel op voxeu.org, 27 maart.

Flaen, A., A. Hortaçsu en F. Tintelnot (2020) The production relocation and price effects of US trade policy: the case of washing machines. *The American Economic Review*, 110(7), 2103–2127.

Frankowska, A., H.K. Jeswani en A. Azapagic (2019) Environmental impacts of vegetables consumption in the UK. *Science of The Total Environment*, 682, 80–105.

Sheikh, H. (2021) Aanbevelingen voor een geo-economische wereld. *ESB*, 106(4801), 407–410.

Meer biodiversiteit door beter boekhouden

Bedrijven en banken streven in toenemende mate naar een neutrale of positieve biodiversiteitsimpact. Hiertoe worden er allerlei boekhoudsystemen opgezet. Maar in hoeverre bieden deze de juiste inzichten om te kunnen aansturen op een vermindering van de afname van de biodiversiteit?

IN HET KORT

- Een positieve biodiversiteitsimpact in de huidige boekhouding betekent niet per se minder biodiversiteitsachteruitgang.
- Een goede biodiversiteitsboekhouding is gebaseerd op economische principes.
- Het is wenselijk om de korte- en langetermijneffecten op biodiversiteit gescheiden te rapporteren.

GEERT WOLTJER

Senior onderzoeker bij Wageningen Economic Research

ROLF MICHELS

Onderzoeker bij Wageningen Economic Research

Het onderliggende onderzoek is mogelijk gemaakt door financiële steun van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

De biodiversiteit gaat wereldwijd snel achteruit. Sinds 1970 zijn de populaties van wilde dieren met gemiddeld zestig procent gedaald, en is het oppervlak aan regenwouden in de Amazone met twintig procent afgenomen. Sinds de Industriële Revolutie is ongeveer de helft van de levende koraalriffen en 85 procent van de waterrijke gebieden verloren gegaan (WWF, 2020).

Ondanks dat het een grote prioriteit heeft om deze achteruitgang te stoppen, lijkt het keren van deze trend nog weinig succes te hebben (IPBES, 2019). Daarom moet iedereen bijdragen aan de oplossing van het probleem. Er zijn heel veel beslissingen die invloed hebben op biodiversiteit: beslissingen over de regelgeving en investeringen van de overheid, aankoopbeslissingen van consumenten, beslissingen van bedrijven over hoe ze produceren en van welke leveranciers ze intermediaire goederen afnemen. Deze beslissingen tezamen bepalen onder andere het grond- en watergebruik, en ook de hoeveelheid grondstoffen die gedolven worden en de mate van vervuiling daarbij – allemaal factoren die invloed hebben op de biodiversiteit in de wereld.

Economen zien prijzen als een belangrijke manier om grote aantallen beslissingen te coördineren. Omdat degenen die de beslissingen nemen nu vaak geen prijs betalen voor het veroorzaken van de achteruitgang in biodiversiteit, is er geen prikkel om deze schade te verminderen en is er ook geen informatie over hoeveel kosten er gemaakt moeten worden om de biodiversiteit te verbeteren. Desondanks houden overheden, bedrijven en banken in hun besluitvorming steeds vaker vrijwillig rekening met biodiversiteit. De

meest geavanceerden onder hen leggen hierover verantwoording af via een boekhoudsysteem (Lammerant et al., 2019).

Boekhoudsystemen van de biodiversiteitsverandering kunnen overheden, banken en bedrijven helpen om op biodiversiteit te sturen. Zo wordt het bijvoorbeeld mogelijk om biodiversiteit gedeeltelijk in de prijzen te verwerken. Dat vereist echter wel dat de gebruikte indicatoren het juiste meten, en dat de oorzakelijke verbanden goed in de boekhouding tot uitdrukking komen. In dit artikel kijken we vanuit dit oogpunt naar een voorbeeld van een boekhoudsysteem voor biodiversiteit en analyseren we in hoeverre dit systeem zinvolle informatie verschaft om tot de juiste besluitvorming te komen.

Een simpele biodiversiteitsboekhouding

Een van de koplopers met betrekking tot het biodiversiteitsboekhouden is ASN Bank (PRÉ Sustainability, 2021). ASN Bank gebruikt de biodiversiteitsboekhouding om haar streven naar een netto positief effect op biodiversiteit in 2030 te onderbouwen. Het boekhoudsysteem van ASN Bank is gebaseerd op ReCiPe (Huijbregts et al., 2017), een methode om de effecten van emissies en andere verstoringen op onder meer de biodiversiteit te berekenen.

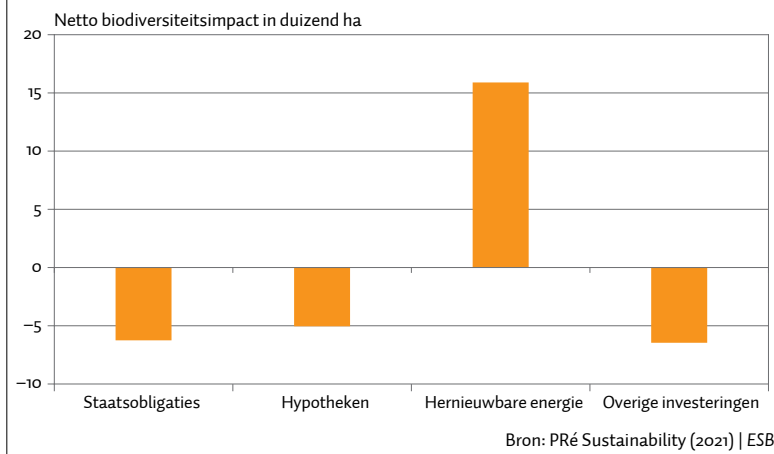
ASN Bank standaardiseert biodiversiteitsachteruitgang als verloren gegane hectares natuur. Van elke aangetaste hectare natuur wordt bepaald welke fractie van de oorspronkelijk aanwezige soorten er verdwenen is, en de som van die fracties is de totale achteruitgang. Hier wordt ook een tijdsdimensie aan toegevoegd, om aan te geven hoe lang de aantasting al plaatsvindt. Dit kan dan worden omgezet in equivalenten van het aantal hectares volledig intacte natuur dat gedurende een jaar verloren is gegaan.

Ter illustratie: als er door bebouwing twee hectare natuurgrond volledig verdwijnt, dan is het biodiversiteitsverlies gelijk aan twee hectare per jaar. Als door een toename van de vervuiling het aantal soorten in een gebied van 1.000 hectare met één procent vermindert, dan is de achteruitgang gelijk aan $0,01 \times 1.000 = 10$ hectare per jaar.

Op basis van statistische analyses kunnen de relaties tussen de biodiversiteitsachteruitgang en de drukfactoren, zoals grondgebruik en stikstofneerslag, worden bepaald. Door deze drukfactoren te relateren aan activiteiten van overheden, bedrijven, consumenten of banken, wordt het effect van die actoren op de biodiversiteit bepaald. Het resultaat van zo'n exercitie is zichtbaar in figuur 1, die op vereenvoudigde wijze de effecten van de activiteiten van ASN Bank op de biodiversiteit weergeeft. De figuur laat zien dat de berekende netto biodiversiteitsimpact van de

Netto biodiversiteitsimpact ASN Bank in 2019

FIGUUR 1

meeste beleggingen negatief is, maar dat de investeringen in hernieuwbare energie leiden tot positieve effecten op biodiversiteit.

Monetaire waardering van biodiversiteit

ASN Bank drukt de achteruitgang van biodiversiteit alleen in hectares uit, niet in monetaire termen. Omdat bij beslissingen meestal de biodiversiteitsverbetering wordt afgewogen tegen de kosten, is het echter wel wenselijk om biodiversiteit ook monetair te waarderen.

Monetaire waardering vereist erkennen dat biodiversiteit ecosysteemdiensten levert. Er worden verschillende ecosysteemdiensten onderscheiden: productieve diensten voor bijvoorbeeld landbouw, bosbouw, water en medicijnen, regulerende diensten zoals klimaat, water, ziekte en bestuiving, en ook culturele diensten. Onder de laatste vallen, naast recreatie, ook spirituele en ethische waarden.

In het project *The Economics of Ecosystems and Biodiversity* (zie teebweb.org) is er een methodiek ontwikkeld om de waarde van die ecosysteemdiensten in geld uit te drukken. Door het percentage van natuur dat nog over is te relateren aan de waarde van de ecosysteemdiensten die dat gebied levert, wordt er een prijs per eenheid biodiversiteit berekend. Op deze wijze kunnen de resultaten uit ReCiPe op eenvoudige wijze worden omgezet in monetaire bedragen. CE Delft heeft, in haar veelgebruikte handboek voor milieuprijzen (CE Delft, 2017), een prijs voor de biodiversiteitsindicator van ReCiPe bepaald. Ze baseert zich daarbij op een meta-studie (Kuik et al., 2007), waarin de waarde van biodiversiteit wordt bepaald op basis van de ecosysteemdiensten die de biodiversiteit levert.

Noodzakelijke verbeteringen

Het is wenselijk dat er bij de meting van biodiversiteit rekening wordt gehouden met de waarde die biodiversiteit heeft. De economische wetenschap, zoals onder andere geïmplementeerd in de ecosysteemrekeningen, heeft relevante inzichten om de waarde van de verschillende biodiversiteitsaspecten te bepalen en tegen elkaar af te wegen. In principe kan zo'n weging worden gebruikt bij een boekhoudsysteem, zoals dat van ASN Bank. Maar voordat zo'n

systeem op een verantwoorde wijze gebruikt kan worden, zijn er op vier punten verbeteringen nodig.

Ruimtelijke variatie in de waarde van ecosystemen

De prijs van biodiversiteit, zoals berekend door CE Delft, blijkt maar een beperkte correlatie te hebben met die biodiversiteit. De mate van aantasting van de biodiversiteit is slechts een van de vele factoren die de berekende ecosysteemdiensten beïnvloeden. De beperkte correlatie komt ook doordat alle hectares natuur bij elkaar worden opgeteld – en daarmee impliciet als even waardevol worden gezien. Hierdoor kan volgens de boekhouding de biodiversiteit gelijk blijven, terwijl in de praktijk hoogwaardige biodiversiteit verloren gaat en er laagwaardige biodiversiteit voor terugkomt.

Er zijn diverse systemen ontwikkeld die rekening houden met het verschil in waarde van verschillende ecosystemen. Eén daarvan is de voor Nederland door het Planbureau voor de Leefomgeving ontwikkelde natuurpuntenmethodologie voor gebruik bij maatschappelijke kosten-batenanalyses (Sijtsma et al., 2009; Kruitwagen et al., 2019). Hierin wordt de mate van aantasting van ecosystemen gewogen met het aantal aanwezige soorten in het ecosysteem en de mate waarin deze van belang zijn op landelijke, Europese of mondiale schaal. Op deze manier wordt er wel een weging gegeven aan het belang van de verschillende ecosystemen. Maar er is echter geen directe relatie met de economisch bepaalde waarden van de aangetaste ecosystemen.

De Verenigde Naties hebben een systeem van ecosysteemrekeningen ontwikkeld (UN, 2021) waarin ecosysteemdiensten gewaardeerd kunnen worden. Dit systeem is consistent met de nationale rekeningen, en wordt in Nederland door het Centraal Bureau voor de Statistiek geïmplementeerd (Hein et al., 2020). In deze rekeningen worden, op een systematische manier, de karakteristieken van ecosystemen en de bijbehorende ecosysteemdiensten weergegeven, inclusief de monetaire waarde ervan. Op het ogenblik worden echter nog niet alle ecosysteemdiensten gewaardeerd. Zo wordt in de huidige ecosysteemrekeningen bijvoorbeeld niet de waarde van een gebied voor het behoud van met uitsterven bedreigde soorten meegenomen. Dergelijke waarden kunnen echter wel worden toegevoegd aan de huidige ecosysteemrekeningen.

Heden niet compenseren met toekomst

In de biodiversiteitsboekhouding van ASN Bank wordt de achteruitgang van biodiversiteit gecompenseerd door biodiversiteit te verbeteren via investeringen in hernieuwbare energie (figuur 1). De investeringen in hernieuwbare energie leiden tot minder opwarming van de aarde, wat vooral op de lange termijn gevolgen heeft voor de biodiversiteit. Impliciet wordt er hier dus verondersteld dat huidige biodiversiteit kan worden weggestreept tegen toekomstige biodiversiteit.

Maar soorten die eenmaal zijn uitgestorven, komen niet meer terug, ook niet als de klimaatverandering wordt afgeremd. Door positieve effecten op toekomstige biodiversiteit te gebruiken om de huidige biodiversiteitsafnames te compenseren, blijft de biodiversiteit achteruitgaan.

Daarom is het wenselijk om korte- en langetermijneffecten op biodiversiteit duidelijk gescheiden te rapporteren.

Het referentiepunt

De effecten van investeringen op de biodiversiteit worden vaak inzichtelijk gemaakt ten opzichte van de status quo. Voor de biodiversiteit is de situatie zonder productie echter een relevanter referentiepunt. Achter de redenatie dat investeringen in hernieuwbare energie positief zijn voor biodiversiteit, zit de gedachte dat die investering leidt tot minder gebruik van fossiele energie. In het rapport voor ASN Bank wordt expliciet aangegeven dat het om vermeden negatieve effecten gaat, waarbij de huidige manier van energieproductie als referentiepunt wordt gebruikt. Volgens dezelfde redenering kan een gascentrale die in plaats van een kolencentrale wordt ingezet ook als een positief effect worden opgevoerd. Het feit dat windturbines en zonnepanelen minder negatieve effecten hebben op de biodiversiteit rechtvaardigt niet dat men er vanzelfsprekend een positief biodiversiteitseffect aan toe kan rekenen. Zeker als de investering in duurzame energie leidt tot een vergroting van de energieproductie, is het referentiepunt zonder de nieuwe energieproductie relevant.

Door activiteiten die beter dan de standaard zijn als positief op te voeren in plaats van als minder negatief, begeef je je op glad ijs. Hierdoor kan een bedrijf met een, volgens de boekhouding, positieve biodiversiteitsimpact toch de biodiversiteit aantasten.

Verantwoordelijkheid

Het is van groot belang dat er, in een biodiversiteitsboekhouding van een bedrijf, geen effecten worden meegevoerd die niet door de beslissingen van het bedrijf zelf worden gecreëerd. In figuur 1 worden de biodiversiteitsvoordelen van de investeringen in hernieuwbare energie toegerekend aan ASN Bank. Het is echter aannemelijk dat veel van die investeringen ook gedaan zouden worden als ASN Bank deze niet zou financieren.

Een bank kan de boekhoudkundige biodiversiteit-impact minder negatief maken door alleen in bedrijven te investeren met weinig negatieve biodiversiteitseffecten. Op die manier is het relatief gemakkelijk om een groen imago te krijgen. Maar als de goederen met negatieve biodiversiteitseffecten toch geproduceerd moeten worden, dan zal het alleen betekenen dat anderen die productie financieren. Dit is bijvoorbeeld het geval bij landbouwbedrijven die uiteindelijk toch voldoende voedsel moeten produceren om alle monden te kunnen voeden. Het is echter nog niet zo eenvoudig om dit probleem op te lossen.

Conclusie

Zolang biodiversiteit niet via de markt wordt beprijsd, is het vanuit economisch oogpunt wenselijk om de verschillende aspecten van biodiversiteit op zijn minst monetair te waarderen. Hierdoor kunnen overheden, bedrijven en consumenten de kosten van extra inspanningen om de biodiversiteitsuitgang te verminderen of de biodiversiteit te verbeteren afwegen tegen de baten. Een eenvoudig boekhoudsysteem laat zien hoe dit er zou kunnen uitzien, maar aan het gepresenteerde systeem kleven nog veel bezwaren.

Het eerste bezwaar van het hier besproken boekhoudsysteem is dat de gebruikte maatstaf geen rekening houdt met de regionale verscheidenheid in de waarde van ecosystemen. Dit probleem kan theoretisch worden opgelost door die ecosystemen te waarderen, en het door de Verenigde Naties gelanceerde systeem van ecosysteemrekeningen kan daar op de lange duur nuttige informatie voor genereren. Ten tweede is er een probleem rond de tijd: schade op korte termijn kan worden gecompenseerd door een vermindering van schade in de toekomst. Dat kan ertoe leiden dat biodiversiteit op korte termijn verdwijnt. Ten derde is er het probleem van de referentie: het is discutabel om biodiversiteitseffecten te berekenen ten opzichte van de huidige productiemethoden, in plaats van de situatie dat de productie helemaal niet zou plaatsvinden. Tot slot is er nog de vraag van de verantwoordelijkheid: worden de biodiversiteitseffecten echt bepaald door beslissingen van het bedrijf zelf, of vooral door beslissingen van anderen?

Concluderend: een systematische manier van biodiversiteitsboekhouden is van belang om alle actoren te laten aansturen op vermindering van de achteruitgang van de biodiversiteit, maar er moeten nog diverse problemen opgelost worden alvorens deze boekhoudingen een goed en volledig beeld zullen geven.

Literatuur

- CE Delft (2017) *Handboek Milieuprijzen 2017: methodische onderbouwing van kengetallen gebruikt voor waardering van emissies en milieuprijzen*. CE Delft, publicatie 17.7A76.64.
- Hein, L., R.P. Remme, S. Schenau et al. (2020) Ecosystem accounting in the Netherlands. *Ecosystem Services*, 44, artikelnr 10118.
- Huijbregts, M.A.J., Z.J.N. Steinmann, P.M.F. Elshout et al. (2017) ReCiPe2016: a harmonised life cycle impact assessment method at midpoint and endpoint level. *International Journal of Life Cycle Assessment*, 22(2), 138–147.
- IPBES (2019) *The global assessment report on biodiversity and ecosystem services: summary for policymakers*. Intergovernmental Science-Policy Platform of Biodiversity and Ecosystem Services. Rapport te vinden op ipbes.net.
- Kruitwagen, S., P. van Egmond en F. Dietz (2019) Natuurpunten maken bijdrage van natuur aan welvaart inzichtelijker. *ESB*, 104(4772S), 46–49.
- Kuik, O., L. Brander, N. Nikitina et al. (2007) *Energy-related external costs due to land use changes, acidification and eutrophication, visual intrusion and climate change*. Rapport Institute for Environmental Studies, D.3.2. Te vinden op www.feem-project.net.
- Lammerant, J., A. Grigg, J. Dimitrijevic et al. (2019) *Assessment of biodiversity measurement approaches for businesses and financial institutions*. Arcadis Update Report 2, 6 december. Te vinden op ec.europa.eu.
- PRé Sustainability (2021) *ASN Bank Biodiversity Footprint*. Rapport PRé Sustainability, 22 januari. Te vinden op www.asnbank.nl.
- Sijtsma, F.J., A. van Hinsberg en F.J. Dietz (2009) *Natuureffecten in de MKBA's van projecten voor integrale gebiedsontwikkeling*. Beleidsstudie PBL, 500141004.
- UN (2021) *System of environmental-economic accounting: ecosystem accounting, final draft*. SEEA Background Document, 5 februari. Te vinden op seea.un.org.
- WWF (2020) *Living Planet Report 2020: bending the curve of biodiversity loss*. Gland, CH: WWF.

Waarom huizenprijzen niet in de inflatie thuis horen

De prijzen van koopwoningen zijn de laatste jaren sterk gestegen. Deze stijging is echter niet van invloed op de consumentenprijsindex. Waarom is dat zo, en zijn er alternatieven waarbij de prijsstijging van koopwoningen wel wordt meegenomen?

IN HET KORT

- De eigen woning is geen consumptie maar vermogen; daarom zitten transactiepreisen van koopwoningen niet in het inflatiecijfer.
- Het gebruik van de eigen woning is wel consumptie en is daarom wél onderdeel van het inflatiecijfer, via een toegerekende huur.
- Berekeningen laten zien dat de inflatie met 0,4 tot 1,4 procentpunt was overschat als woningtransacties wel waren opgenomen.

BRUGT KAZEMIER

Onderzoeker bij het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)

JAN WALSCHOTS

Voormalig onderzoeker bij het CBS en gepensioneerd

De Europese Centrale Bank (ECB) probeert al jaren tevergeefs het inflatiecijfer duurzaam omhoog te brengen naar de gewenste twee procent (twee procent inflatie wordt door de ECB gezien als de optimale prijsstijging bij haar doelstelling van een stabiel prijsniveau). Een van de redenen waarom dat niet lijkt te lukken, is dat de ECB uitgaat van een inflatiecijfer waarin de kosten van wonen onvoldoende zijn meegenomen, aldus econoom Jakob de Haan (Ballegeer en De Boer, 2021). Zouden deze kosten wel zijn meegenomen, dan was de inflatie hoger geweest en zou het beleid van de ECB minder ingewikkeld hoeven te zijn.

In dit artikel leggen we uit hoe de consumentenprijsindex (CPI) – de indicator voor de inflatie in Nederland – wordt samengesteld, en laten we zien dat er verschillende manieren zijn om daarin de kosten van wonen op te nemen. De CPI wordt veel gebruikt door de overheid en het bedrijfsleven, bijvoorbeeld bij loononderhandelingen, de indexering van de huren, de indexering van de pensioenen en bij de aanpassing van de belastingtabellen. Voor het beleid van de ECB wordt er een net iets andere Europese prijsindex gebruikt (de HICP).

Wat meet de CPI

De CPI meet op macroniveau de prijsontwikkeling van alle consumptieve bestedingen door particuliere huishoudens. Daarbij wordt er in belangrijke mate aangesloten op het begrippenkader van de nationale rekeningen. Zo vallen de aankopen van consumenten bij andere consumenten (bijvoorbeeld de aankoop van tweedehandsgoederen via marktplaats.nl) buiten het bereik van de nationale rekenin-

gen en de CPI. Immers, bij transacties tussen twee huishoudens vallen de aankoop- en verkoopprijs binnen de sector huishoudens tegen elkaar weg – wat het kopende huishouden minder te besteden heeft na de koop, heeft de verkopende partij na de verkoop meer te besteden.

Ook niet-productgebonden belastingen (zoals de inkomstenbelasting) en socialeverzekeringspremies, rentebetalingen, inkomensverzekeringen (dit zijn verschuivingen van inkomen in de tijd), beleggingen (in aandelen, goud, edelstenen, etc.) en giften worden in de nationale rekeningen niet gerekend tot de consumptie door huishoudens, en worden daarom ook niet meegenomen in de CPI. Verder worden – in tegenstelling tot bij de nationale rekeningen – enkele moeilijk waar te nemen uitgaven (bijvoorbeeld aan prostitutie, kansspelen en drugs) om praktische redenen buiten beschouwing gelaten.

Van de duurzame goederen nemen we in de nationale rekeningen en de CPI aan dat ze onmiddellijk worden geconsumeerd. De duurzame goederen die door particuliere huishoudens gekocht worden – zoals auto's, wasmachines en televisies – kunnen soms jaren meegaan, en zouden dus ook als een investering kunnen worden behandeld. Dit zou echter te ingewikkeld worden en weinig praktisch nut hebben.

Het eigen huis neemt een bijzondere plaats in. In de nationale rekeningen wordt een eigen huis als een onderdeel van het niet-financieel vermogen beschouwd. De aanschaf van een huis wordt om die reden niet meegenomen in de consumptie van huishoudens. Het gebruik van de eigen woning daarentegen wordt wel tot de consumptie gerekend – zowel in de nationale rekeningen als in de CPI.

Het samenstellen van de CPI

Bij het samenstellen van de CPI wordt er gebruikgemaakt van een groot aantal bronnen. Zo ontvangt het CBS van diverse bedrijven, winkelketens en websites omzettegegevens en verkoopaantallen op artikel- en dienstniveau. Van supermarkten worden bijvoorbeeld al enkele jaren de prijzen van alle artikelen verzameld. Daarnaast worden – deels handmatig, deels met behulp van *webscrapers* – ook prijzen op internet waargenomen. Maandelijks worden op deze manier de prijzen van duizenden goederen en diensten verzameld.

Uit deze grote hoeveelheid prijsgegevens wordt, op zeer gedetailleerd niveau (ECOICOP: *European Classification of Individual Consumption According to Purpose*), een prijsindex samengesteld. De grote detaillering van de CPI als statistiek biedt de mogelijkheid om een groot aantal speciale aggregaten samen te stellen. Een illustratie van de rijkdom van de CPI is te vinden op het *Dashbord consumentenprijzen* van het CBS. Om alle prijzen samen

te voegen worden er wegingsfactoren samengesteld. Deze veranderen eenmaal per jaar in januari en vervolgens worden ze het hele jaar gebruikt. De wegingsfactoren representeren het aandeel van de diverse goederen en diensten in de consumptie-uitgaven van alle Nederlanders, inclusief de uitgaven die door Nederlanders in het buitenland worden gedaan.

Voor het samenstellen van de wegingsfactoren wordt er gebruikgemaakt van een groot aantal interne en externe bronnen over de verkoop van goederen en diensten, waaronder de consumptie door huishoudens, verdeeld naar goederen- en dienstengroep volgens de nationale rekeningen. Meer details hierover zijn te vinden op de website van het CBS.

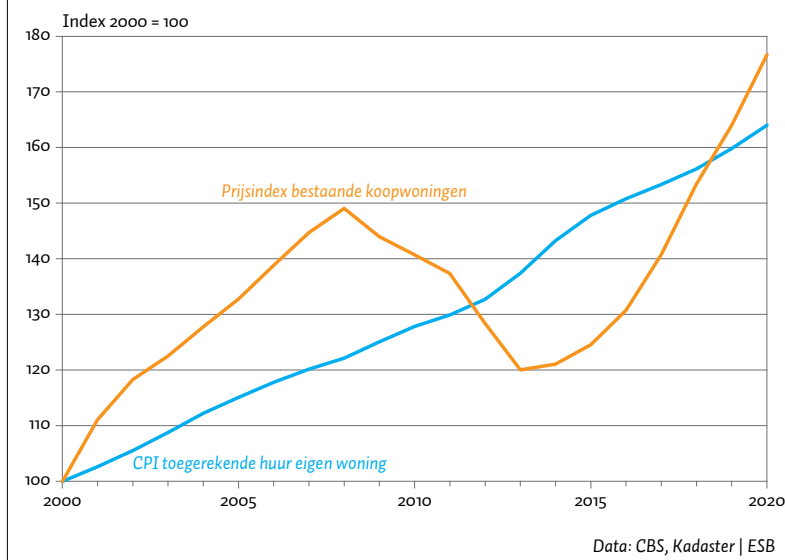
Speciale aandacht wordt geschonken aan kwaliteitsveranderingen. Prijsveranderingen die het gevolg zijn van kwaliteitsveranderingen worden beschouwd als 'volumeverandering' en horen daarom niet in de CPI thuis. Een illustratief voorbeeld is de prijs van computers. In de loop van de tijd koopt men een steeds betere computer voor hetzelfde geld. Het lijkt er daarom op dat de prijs van computers gelijk blijft, maar eigenlijk is er sprake van dalende prijzen. Immers, als een computer dezelfde mogelijkheden zou houden, zou de prijs in de loop van de tijd dalen.

De eigen woning in de nationale rekeningen

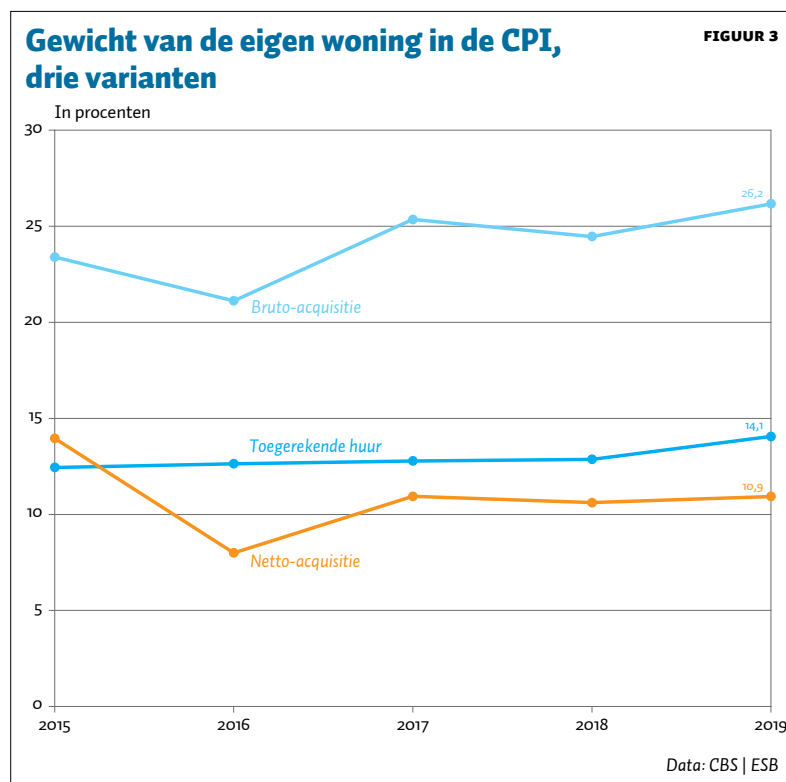
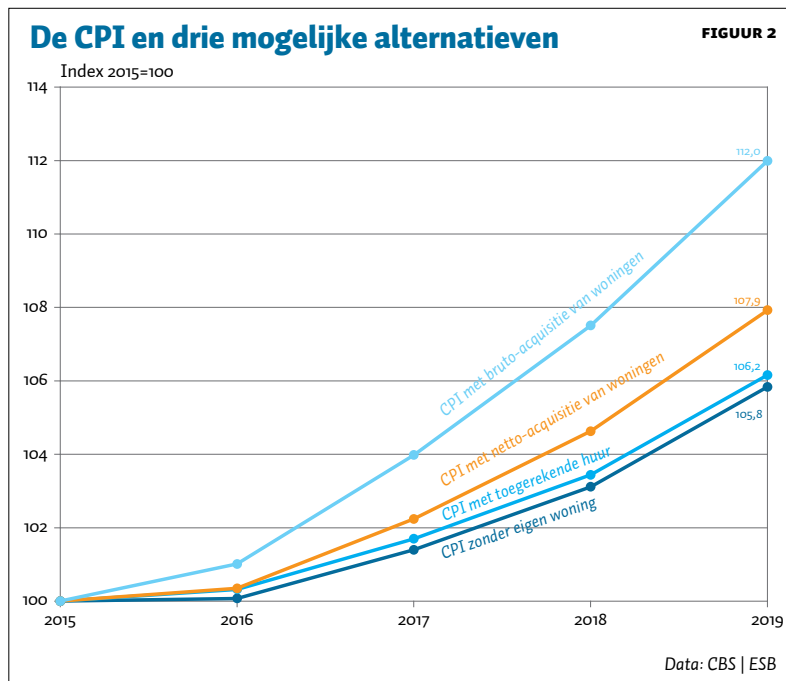
Als een particulier huishouden een woning huurt van een bedrijf of een woningbouwvereniging, dan behoort de huurbetaling uiteraard bij de consumptie. Bij de eigen woning ligt het wat ingewikkelder. De eigen woning wordt in de nationale rekeningen gezien als een vermogenscomponent. De eigenwoningbezitter is echter niet alleen de woningeigenaar maar ook de gebruiker, en daarom wordt er in de nationale rekeningen een bedrag toegerekend aan

Prijsindex toegerekende huur eigen woning en prijsindex bestaande koopwoningen

FIGUUR 1

de consumptie voor het gebruik van de eigen woning. Er wordt, net als bij het huurwaardeforfait bij de inkomstenbelasting, gedaan alsof een huishouden als gebruiker huur betaalt aan zichzelf. In tegenstelling tot het huurwaardeforfait bij de inkomstenbelasting wordt in de nationale rekeningen echter het bedrag genomen dat een huishouden daadwerkelijk zou moeten betalen als het een andere, vergelijkbare woning zou huren. Door het gebruik van de toegerekende huur wordt de consumptie van kopers vergelijkbaar gemaakt met die van huurders van woningen, en wordt het nationaal inkomen van landen waar veel mensen in een eigen huis wonen (zoals Roemenië: 96,4 procent in

2018) vergelijkbaar gemaakt met dat van landen waar relatief weinig mensen in een eigen huis wonen (zoals Duitsland: 51,4 procent in 2018).

De eigen woning in de CPI

De toegerekende huur maakt in Nederland deel uit van het bereik van de CPI. Dat is al zo sinds 1985. Door de toename van het eigenwoningbezit is het belang ervan in de CPI wel toegenomen. In 1990 woog de toegerekende huur voor bijna tien procent mee in de CPI, in 2020 is dat bijna veertien procent.

De toegerekende huur is gelijk aan de huur voor een vergelijkbare woning. Daarbij wordt er gekeken naar het woningtype, de WOZ-waarde en de regio. Gemiddeld zijn eigenaarswoningen groter dan huurwoningen, en relatief vaak vergelijkbaar met de duurdere huurwoningen. Overigens verschilt de prijsstijging van deze duurdere huurwoningen niet veel van die van de minder dure huurwoningen. Het CBS raamt de stijging van de toegerekende huur wanneer de huren van woningen in dezelfde categorie in juli worden aangepast.

Zoals figuur 1 laat zien, schommelt de prijsindex van de toegerekende huur niet – dit in tegenstelling tot de prijsindex van bestaande koopwoningen. De gemiddelde jaarlijkse huurverhoging in juli volgt immers niet per se de (volatiele) huizenprijzen.

Alternatieven voor meenemen eigen woning

De methode met een toegerekende huur voor eigenwoningbezit wordt ook in veel andere landen toegepast, bijvoorbeeld in Duitsland en de Verenigde Staten. In de Europese geharmoniseerde consumentenprijsindex (HICP), waar ook de ECB op stuurt, wordt deze methode echter niet gebruikt.

In de maandelijks door Eurostat gepubliceerde HICP is de prijs van het wonen in de eigen woning helemaal niet opgenomen. Daartoe is besloten omdat vergelijkbare cijfers, volgens een geharmoniseerde methode, in de lidstaten nog niet voorhanden zijn – en omdat de lidstaten en de belangrijkste gebruikers van de HICP het nog niet eens zijn over de methode. Zo ligt bij Eurostat de optie op tafel om de prijsstijging van nieuwe woningen en van groot onderhoud op te nemen. Een besluit hierover is nog niet genomen. Overigens is het verschil tussen de inflatie met toegerekende huur (CBS-methode) en zonder woningen (Eurostat-methode) klein (figuur 2).

CPI met prijsstijging van nieuwe woningen

In plaats van de prijsontwikkeling van de toegerekende huur zou men ook de prijsontwikkeling van de koopwoningen zelf plus de bijkomende onderhoudskosten in de CPI kunnen opnemen. De aanschaf van een eigen woning wordt dan niet meer gezien als een verandering in vermogen, maar als consumptie. Deze methode staat bekend als de acquisitiebenadering. Het voordeel van deze methode is dat er geen imputaties nodig zijn (zoals bij de toegerekende huur), maar dat er gebruikgemaakt wordt van werkelijk gerealiseerde prijzen.

Omdat de CPI de transacties tussen huishoudens buiten beschouwing laat – en dus ook de verkoop van een bestaande woning door een huishouden aan een ander huishouden – is het logisch om alleen de aankoop door particulieren van nieuwe woningen, van bestaande woningen van corporaties of bedrijfsmatige verhuurders, en van in eigen beheer gebouwde woningen op te nemen, evenals de kosten van groot onderhoud, renovatie, verzekeringen en overige diensten met betrekking tot de aankoop en het bezit van een woning (netto-acquisitie). Deze methode wordt toegepast in onder meer het Verenigd Koninkrijk bij de samenstelling van het CPI.

Eurostat publiceert al enkele jaren een statistiek van de ontwikkeling van de huizenprijzen volgens de netto-

acquisitiemethode. Deze wordt door de ECB gebruikt als aanvullende informatie naast de HICP. Op basis van deze gegevens, plus gegevens in de statistische database van het CBS (StatLine) over de prijsontwikkeling van nieuwbouwwoningen, is het mogelijk om vanaf 2015 een CPI af te leiden waarin het eigenwoningbezit volgens de netto-acquisitiebenadering is opgenomen (figuur 2).

Het verschil tussen de 'gewone' CPI en een CPI waarin er voor het eigenwoningbezit gebruikgemaakt wordt van de netto-acquisitiebenadering, is niet erg groot en geringer dan zou worden verwacht, gelet op de prijsontwikkeling van nieuwbouwwoningen (plus ruim 38 procent tussen 2015 en 2019). Dit heeft drie oorzaken. De eerste is dat meer dan veertig procent van de netto-acquisitiekosten renovatie, groot onderhoud, verzekeringen en overige kosten betreft, welke aanzienlijk minder in prijs zijn gestegen – met elkaar nog geen elf procent tussen 2015 en 2019. De tweede oorzaak is dat ook de prijzen van toegerekende huren in deze periode al sterker stegen dan de CPI als geheel: 8,1 procent voor de toegerekende huren, tegen 6,2 procent voor de CPI. De derde reden is dat de netto-acquisitie minder zwaar meeweegt in de CPI dan de toegerekende eigen huur: krap elf procent, tegen ruim veertien procent in 2019 (figuur 3).

CPI met prijsstijging van verkochte woningen

Als gedachte-experiment is nagegaan wat het voor de CPI betekent als ook de verkopen van bestaande koopwoningen in de CPI worden opgenomen: bruto-acquisitie. Voor huizenbezitters en aspirant kopers is dit intuïtiever dan de netto-acquisitiemethode, want zij nemen alle prijsstijgingen waar.

De voor dit experiment benodigde gegevens zijn te vinden in de statistische database van het CBS. Het effect is aanzienlijk, zie figuren 2 en 3. De jaarlijkse mutatie van de CPI zou hierdoor in de periode 2015–2019 ongeveer 1,4 procentpunt hoger uitvallen, dus bijna een verdubbeling ten opzichte van de huidige methode. Het gewicht van de eigen woning in de CPI zou in dat geval in 2019 bijna twee keer zo hoog zijn als in de 'normale' CPI. Tellen we daar ook het aandeel huren en klein woningonderhoud bij op, dan zou wonen in 2019 voor 33 procent meewegen in de CPI. Bij die cijfers moet er wel worden opgemerkt dat, in deze variant, ook de verkoop tussen huishoudens van tweedehandsgoederen en dergelijke binnen het bereik van de CPI zou vallen. Daar is in dit gedachte-experiment geen rekening mee gehouden. Het werkelijke effect van het hanteren van de bruto-acquisitiebenadering zou daarom iets geringer kunnen zijn dan in figuur 3 wordt gesuggereerd.

Bij zowel de bruto- als de netto-acquisitie benadering schommelt de mate waarin het eigenwoningbezit bijdraagt aan de CPI sterk. Bij gebrek aan gegevens kon er niet worden nagegaan hoe de bijdrage van het woningbezit zou zijn geweest in de periode 2007–2013, een periode waarin de prijzen van huizen sterk daalden, evenals de verkopen. Maar gelet op de daling van de totale waarde van verkochte bestaande koopwoningen (50,3 miljard euro in 2007; 23,5 miljard in 2013) mag niet worden uitgesloten dat dit aanzienlijk zou zijn.

CPI met alle woonlasten

Een laatste alternatief is om alle kosten die zijn verbonden aan het woningbezit mee te nemen – zoals groot onderhoud, verzekeringen, hypotheeklasten, belastingen gerelateerd aan woningbezit en eventueel ook de waardeverandering van de woning. Dit komt wellicht het dichtst bij de beleving van huizenbezitters, maar is niet zonder meer te implementeren. Zo is het bijvoorbeeld al erg lastig om de prijsverandering van de hypotheeklasten te berekenen. En rentebetalingen zijn geen consumptieve uitgaven en horen daarom niet thuis in een CPI. Bovendien is de ECB erg beducht voor rentebetalingen in de HICP omdat hierdoor de mogelijkheid om de inflatie met renteaanpassingen te sturen, wordt ondermijnd.

Tot besluit

Er zijn meerdere manieren om het eigenwoningbezit op te nemen in de CPI. Afhankelijk van wat men met de CPI wil meten, zal de ene of de andere methode de voorkeur hebben. Elke methode heeft zo zijn voor- en nadelen. Een voordeel van de beide acquisitiemethoden is dat ze zijn gebaseerd op echte waarnemingen, en niet op imputaties. Een nadeel is dat het effect van de prijs van wonen op de CPI sterk afhankelijk is van de conjunctuur op de huizenmarkt en het aanbod van nieuwbouwwoningen.

Een ander nadeel van beide methoden is dat de CPI's tussen landen wat betreft de prijs van wonen minder goed te vergelijken zijn, omdat de verhouding tussen het aantal mensen dat in een huurhuis woont en het aantal mensen dat in een eigen huis woont tussen landen soms veel kan verschillen. Dit laatste bezwaar geldt ook voor de HICP, waarin de prijsverandering van het wonen in de eigen woning momenteel helemaal niet wordt meegenomen.

Met de huidige methode met toegerekende huren zijn de inflatiecijfers tussen landen beter te vergelijken. Deze methode corrigeert juist voor het verschil tussen het huren van een woning en het wonen in een eigen huis, en is ook minder gevoelig voor de conjunctuur op de huizenmarkt. De prijs die hiervoor wordt betaald is dat een deel van de CPI niet meer op directe waarneming maar op imputatie is gebaseerd. Het voordeel dat zo economische ontwikkelingen, i.c. inflatie, tussen landen goed zijn te vergelijken, telt zwaarder dan het nadeel van imputatie. Daarom heeft een CPI waarin de prijsveranderingen van wonen wordt gebaseerd op de toegerekende huren de voorkeur. Bijkomend voordeel is dat deze methode goed aansluit op de concepten van de nationale rekeningen, waardoor beide statistieken goed in samenhang met elkaar te gebruiken en te interpreteren zijn.

Literatuur

Ballegeer, D. en M. de Boer (2021) Is het ECB-beleid nodeloos ingewikkeld? *Het Financieel Dagblad*, 25 februari.

Goed gerunde bedrijven wendbaarder tijdens corona

Sommige bedrijven zijn beter dan andere in staat gebleken om als gevolg van de coronacrisis hun verdienmodel aan te passen. Wat bepaalt de wendbaarheid van bedrijven?

IN HET KORT

- Het merendeel van de bedrijven heeft sinds corona geen veranderingen gezien in inkomstenbronnen.
- Bedrijven met een hogere managementkwaliteit halen meer omzet uit online-activiteiten en nieuwe producten en diensten.

JESSE GROENEWEGEN

Senior econoom bij de Rabobank en promovendus aan de Universiteit Utrecht (UU)

SJOERD HARDEMAN

Senior econoom bij de Rabobank en universitair docent aan de UU

ERIK STAM

Hoogleraar aan de UU en aan de IMT School for Advanced Studies Lucca

De coronapandemie heeft Nederlandse bedrijven langs verschillende wegen hard geraakt: langdurige lockdowns, verregaande verstoringen van toeleveringsketens, een versnelling van de digitale transformatie van de economie, met voor grote aantallen werkenden een plotselinge verschuiving naar thuiswerken, en veel meer vraag naar online-aankopen.

Tegelijkertijd was de impact van corona niet voor alle bedrijven even groot. Zo werden bijvoorbeeld kleinere bedrijven, en bedrijven in sectoren waar een nauw contact noodzakelijk is, harder geraakt dan andere (Apedo-Amah et al., 2020). Toch bestaan er ook tussen vergelijkbare bedrijven grote verschillen in de effecten die de coronaschok kan hebben. Zo hebben sommige bedrijven succesvol de transitie gemaakt naar meer online-verkopen en naar de introductie van nieuwe producten en diensten, terwijl andere daar minder in zijn geslaagd.

Een mogelijk bepalende determinant van de wendbaarheid van bedrijven in tijden van crisis is de kwaliteit van hun managementpraktijken. In normale tijden zijn gestructureerde managementpraktijken medebepalend voor het wel en wee van bedrijven. Uit een groot aantal studies blijkt dat bedrijven die heldere doelen stellen, en de voortgang daarvan goed bijhouden en een strak personeelsbeleid voeren, onder andere winstgeverder zijn, sneller groeien, meer patenten indienen, en minder snel failliet gaan (Bloom en Van Reenen, 2007; Bloom et al., 2019; Dieteren et al., 2018).

Ex ante is het ambigu of de positieve relatie tussen bedrijfsprestaties en management ook stand houdt in tijden van crisis. Gestructureerde managementpraktijken brengen mogelijk rigiditeit met zich mee, terwijl er tijdens een crisis juist behoefte is aan flexibiliteit. Maar gestructureerde managementpraktijken kunnen bedrijven ook in staat stellen om bijvoorbeeld snel benodigde informatie te vergaren voor het nemen van beslissingen in een complexe

situatie, of kunnen in onzekere tijden personeel een duidelijk richtsnoer bieden voor hoe te handelen.

Een tweetal recente studies laat voor respectievelijk middeninkomenslanden en Italië (Grover en Karplus, 2021; Lamorgese et al., 2021) zien dat bedrijven met betere managementpraktijken de coronaschok beter konden doorstaan. Onder andere sluitingen en betalingsachterstanden kwamen minder voor onder beter gemanagede ondernemingen, terwijl de verwachte verkopen juist hoger lagen. Ook verliep de switch naar het thuiswerken en naar de veranderingen in het productaanbod vlotter bij dergelijke bedrijven. Deze studies suggereren dat de kwaliteit van managementpraktijken positief bijdraagt aan de wendbaarheid en weerbaarheid van bedrijven tijdens corona.

In dit artikel brengen we de wendbaarheid van Nederlandse bedrijven in tijden van corona in kaart in relatie tot hun managementpraktijken aan de hand van een enquête.

Enquête en methode

In oktober en november 2020 hebben we een grote enquête afgenomen onder Nederlandse bedrijven. In totaal hebben we 1.151 leidinggevenden van bedrijven uit de industrie-, retail- en horecasectoren vragen gesteld over de managementpraktijken en wendbaarheid van hun bedrijf. Ook hebben we geïnformeerd naar andere kenmerken van bedrijven, zoals de bedrijfsomvang, de leeftijd en het eigenaarschap, en naar enkele respondentenkenmerken zoals leeftijd en geslacht.

Via de methode van Bloom et al. (2019) hebben we een maat voor managementpraktijken samengesteld. Binnen dat kader hebben we een zevental vragen gesteld over doelen, prestaties, en het management van personeel. We hebben de resulterende scores genormaliseerd en gemiddeld om zo te komen tot één integrale managementscore. Hoe hoger deze score, hoe hoger de kwaliteit is van de managementpraktijken van een bedrijf.

Gemiddeld is de managementscore 0,4 op een schaal van 0 (laag) tot en met 1 (hoog). Dit cijfer komt overeen met het gemiddelde uit een eerdere enquête over de kwaliteit van managementpraktijken in Nederlandse bedrijven (Dieteren et al., 2019). Als we kijken naar de spreiding, dan valt op dat slechts een handjevol bedrijven een zeer hoge kwaliteit van managementpraktijken heeft (figuur 1).

Om de mate van wendbaarheid van bedrijven te meten, hebben we gevraagd welk extra percentage van de omzet sinds het uitbreken van de coronapandemie uit online-activiteiten is vergaard en welk percentage van de omzet met nieuwe producten en diensten is verdiend. Deze laatste variabele is vergelijkbaar met de productsamenstellingsvariabele die Grover en Karplus (2021) in hun studie gebruiken.

Resultaten

Ongeveer 25 procent van de bedrijven heeft een positieve verandering in online-omzet gekend, en circa 35 procent heeft omzet uit nieuwe producten vergaard (figuur 2a en 2b). Het merendeel van de bedrijven heeft sinds corona geen veranderingen gezien in inkomstenbronnen.

Opvallend genoeg zijn er in onze steekproef geen verschillen in de wendbaarheid tussen sectoren te bespeuren: zowel in de industrie, de horeca als de retail heeft sinds corona ongeveer een kwart van de bedrijven meer online-omzet gedraaid en een derde meer aan nieuwe producten verdiend.

De kwaliteit van managementpraktijken hangt positief samen met meer omzet uit online-activiteiten en met meer omzet uit nieuwe producten sinds corona, zo blijkt uit regressieanalyses (tabel 1). Wanneer, in theorie, een bedrijf zich van de laagste kwaliteit van managementpraktijken naar de hoogste kwaliteit zou bewegen, dan zou de online-omzet met meer dan zes procentpunt stijgen en zou de omzet uit nieuwe producten met meer dan zeventien procentpunt toenemen, ceteris paribus.

Grotere bedrijven zijn in het algemeen vaker innovatief dan kleine bedrijven (Teece, 1986; Vaona en Pianta, 2008), so blijkt ook uit onze analyses. In lijn met ander onderzoek vinden we geen aanwijzingen voor een relatie tussen bedrijfsomvang en online-verkoop (Oliveira en Martins, 2010; To en Ngai, 2006).

Conclusie en implicaties

Nederlandse bedrijven met een hoge kwaliteit van managementpraktijken zijn tijdens de coronacrisis in staat gebleken om een groter deel van hun omzet uit nieuwe producten en uit online-activiteiten te halen. Gestructureerde managementpraktijken pakken dus ook tijdens een crisisperiode voordelig uit voor bedrijven.

Als het gaat om de toekomstbestendigheid van verdienmodellen, is er veelal aandacht voor het belang van digitalisering en innovatie. Maar managementpraktijken spelen even goed een rol en kunnen wel eens een belangrijke voorwaarde vormen voor digitalisering en innovatie. Hier lijkt nog een wereld te winnen aangezien de managementpraktijken bij veel Nederlandse bedrijven nog onderontwikkeld blijken te zijn.

Literatuur

Apedo-Amah, M.C., B. Avdiu, X. Cirera et al. (2020) *Unmasking the impact of COVID-19 on businesses: firm level evidence from across the world*. World Bank, Research Working Paper, 9434. Te vinden op openknowledge.worldbank.org.

Bloom, N. en J. Van Reenen (2007) Measuring and explaining management practices across firms and countries. *The Quarterly Journal of Economics*, 122(4), 1351–1408.

Bloom, N., E. Brynjolfsson, L. Foster et al. (2019) What drives differences in management practices? *The American Economic Review*, 109(5), 1648–1683.

Dieteren, J., J. Groenewegen en S. Hardeman (2019) Gericht beleid nodig voor verbeteren managementkwaliteit bij bedrijven. *ESB*, 104(4779), 524–526.

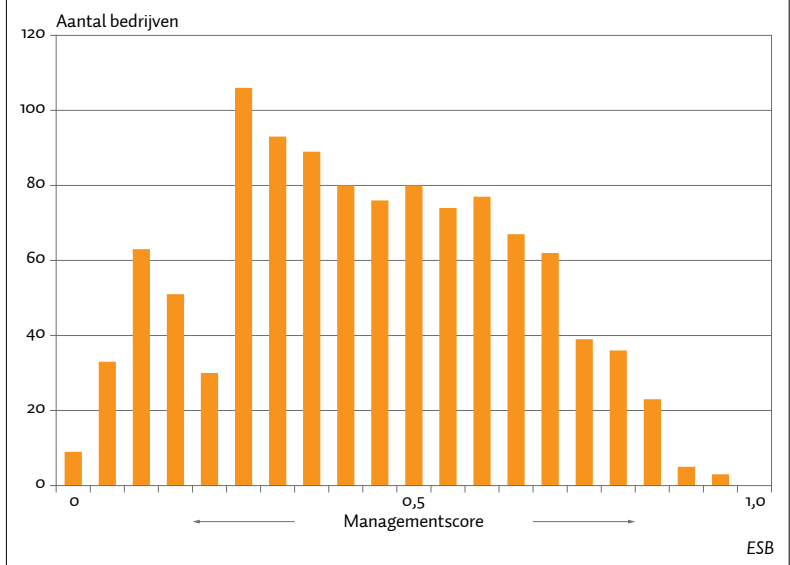
Dieteren, J., J. Groenewegen, S. Hardeman et al. (2018) Managementkwaliteit in Nederland gemeten. *ESB*, 103(4765), 414–417.

Grover, A. en V.J. Karplus (2021) *Coping with COVID-19: does management make firms more resilient?* World Bank, Policy Research Working Paper, 9514. Te vinden op openknowledge.worldbank.org.

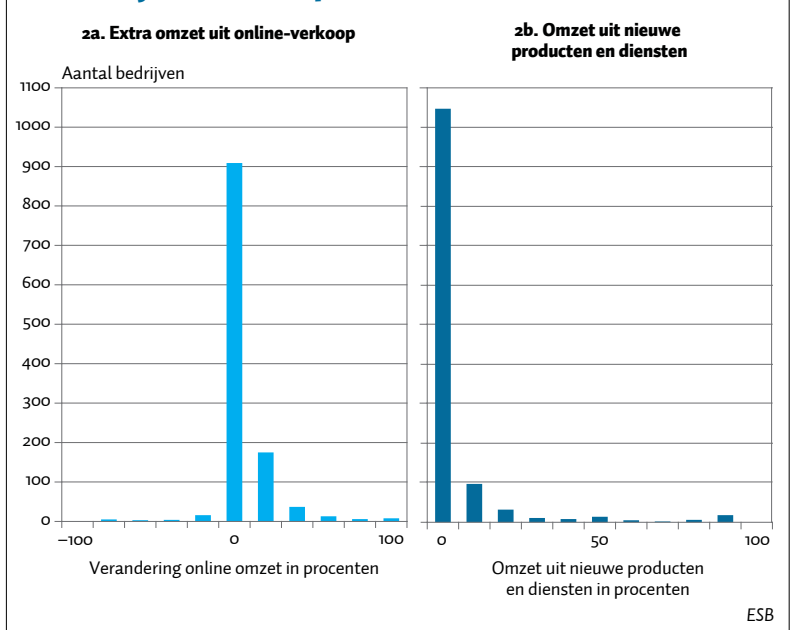
Lamorgese, A., A. Linarello, M. Patnaik en F. Schivardi (2021) *Management practices and resilience to shocks: evidence from COVID-19*. CEPR Discussion Paper, DP15987.

Oliveira, T. en M.F. Martins (2010) Understanding e-business adoption across industries in European countries. *Industrial Management & Data Systems*, 110(9), 1337–1354.

Spreiding kwaliteit van managementpraktijken FIGUUR 1

Omzet tijdens coronapandemie FIGUUR 2

Regressieresultaten: Effect op wendbaarheid TABEL 1

	Extra omzet online	Omzet nieuwe producten
Managementscore	6,637**	17,332**
Bedrijfsomvang (log aantal werknemers)	-0,780	2,490*
Observaties	881	916

Noot: In het geval van online-verkopen passen we een reguliere OLS-schatting toe, en voor de inkomsten uit nieuwe producten gebruiken we een Tobit-model; alle modellen corrigeren voor bedrijfs- en respondentenkenmerken (niet significant)
 / Significant op respectievelijk tien- en vijfprocentniveau

Teece, D.J. (1986) Profiting from technological innovation: implications for integration, collaboration, licensing and public policy. *Research Policy*, 15(6), 285–305.

To, M.L. en E.W.T. Ngai (2006) Predicting the organisational adoption of B2C e-commerce: an empirical study. *Industrial Management & Data Systems*, 106(8), 1133–1147.

Vaona, A. en M. Pianta (2008) Firm size and innovation in European manufacturing. *Small Business Economics*, 30(3), 283–299.

Coronacrisis heeft sterk negatief effect op mentale gezondheid jongeren

In eerdere onderzoeken rapporteerden oudere mensen doorgaans een slechtere gezondheid dan jongeren. Maar sinds de coronapandemie voelen ouderen zich, gemiddeld genomen, juist gezonder dan jongeren, zo laat een nieuwe enquête zien.

IN HET KORT

- Een jaar na het begin van de coronapandemie schatten Nederlanders hun gezondheid gemiddeld slechter in dan voordien.
- Jongeren rapporteren een slechtere gezondheid dan ouderen, met name door toegenomen gevoelens van angst en depressie.
- De overheid moet meer aandacht hebben voor de langetermijngevolgen van de pandemie en het gevoerde coronabeleid.

GUIDO ERREYGERS

Gewoon hoogleraar aan de Universiteit Antwerpen

ROSELINDE KESSELS

Universitair docent aan de Universiteit Maastricht

De coronacrisis houdt al meer dan een jaar aan. De overheidsmaatregelen richtten zich vooral op de directe effecten, met als doel het beteugelen van de verspreiding en het beperken van het aantal doden. De pandemie en de genomen maatregelen hebben echter ook indirecte effecten, en oefenen op diverse manieren invloed uit op de gezondheidssituatie van de Nederlandse bevolking. In het debat over de kosten en baten van de maatregelen om de pandemie onder controle te krijgen was er slechts geringe aandacht voor deze bijkomende effecten, die mogelijk nog lange tijd zichtbaar zullen blijven. Zo beklemtoonde Frijters (2020) dat we niet alleen de schade aan de fysieke, maar ook aan de mentale gezondheid in rekening moeten brengen, en Fransman (2020) waarschuwde dat de focus niet eenzijdig op ouderen gericht moet worden.

De vraag is nu: in welke mate heeft de coronacrisis de gezondheid van de Nederlandse bevolking beïnvloed? Zijn er bepaalde groepen in de samenleving die het erger te verduren hebben dan andere? In dit artikel brengen we aan het licht dat vooral jongeren van oordeel zijn dat het slecht gaat met hun gezondheid. Voor onze analyse maken we gebruik van data uit de enquête waar we eerder over berichtten (Kessels en Erreygers, 2021).

Feiten over zelfgerapporteerde gezondheid

Zelfgerapporteerde gezondheid wordt veelvuldig gebruikt om te beoordelen hoe het zit met de gemiddelde gezond-

heid in een land, en om na te gaan of er verschillen bestaan tussen bevolkingsgroepen. Ons onderzoek is gebaseerd op de EQ-5D- en de EQ-VAS-indices, ontwikkeld door de EuroQol Group. De EQ-5D-index is een score die berekend wordt op basis van hoe individuen hun situatie in vijf verschillende dimensies inschatten (mobiliteit, zelfzorg, dagelijkse activiteiten, pijn/ongemak en angst/depressie). Die score ligt normaal gezien tussen 0 (toestand vergelijkbaar met de dood) en 1 (perfecte gezondheid). De EQ-VAS-index geeft weer hoe individuen hun gezondheid beoordelen op een schaal van 0 (slechtst mogelijke toestand) tot 100 (best mogelijke toestand).

Eerder onderzoek (Szende et al., 2014) heeft drie robuuste verbanden aan het licht gebracht wat betreft de zelfgerapporteerde gezondheid (soms ook 'gezondheidsgerelateerde kwaliteit van leven' genoemd). Ten eerste: vrouwen rapporteren in het algemeen een minder goede gezondheid dan mannen. Ten tweede: ouderen hebben de neiging om een minder goede gezondheid te rapporteren dan jongeren. En ten derde: mensen met hogere sociaal-economische status (zoals gemeten door inkomen of opleidingsniveau) rapporteren in het algemeen een betere gezondheid dan mensen met een lagere sociaal-economische status – de bekende 'sociale gradiënt in gezondheid'.

Die tendensen worden bevestigd door recenter onderzoek voor Nederland (Versteegh et al., 2016), België (Sciensano, 2021) en andere landen (Janssen et al., 2019).

De corona-enquête

We vroegen in april 2021 een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking om hun gezondheidstoestand in te schatten, zowel op het moment van bevraging als net vóór de coronapandemie (januari 2020). In ons onderzoek liggen de gemiddelde waarden voor beide indices in de lijn van de resultaten van voorgaande studies voor Nederland (tabel 1). Het is niettemin opvallend dat de waarden voor april 2021 bijzonder laag zijn, en bovendien een stuk lager dan die voor januari 2020.

Als we de scores voor mannen en vrouwen afzonderlijk bekijken, zien we net als in het verleden dat vrouwen gemiddeld genomen hun gezondheid lager inschatten dan mannen. Ook de sociale gradiënt is nog steeds aanwezig: figuur 1 laat zien dat in april 2021 hogere inkomenskwintielen gemiddeld genomen een betere gezondheid rapporteren dan lagere inkomenskwintielen.

Wat de relatie tussen leeftijd en zelfgerapporteerde gezondheid betreft, geven onze data iets opvallends aan: terwijl onderzoek vóór de coronacrisis systematisch een negatieve correlatie te zien gaf tussen leeftijd en gezondheid, blijkt die nu positief te zijn. Figuur 2 illustreert dat in april 2021 oudere leeftijdsgroepen gemiddeld genomen een betere gezondheid rapporteren dan jongere leeftijdsgroepen.

Angst en depressie

Dat de coronapandemie mensen pessimistischer heeft gemaakt over hun gezondheid en de gemiddelde EQ-5D- en EQ-VAS-scores dus zijn afgenomen, is niet echt verwonderlijk. We zitten immers nog altijd in een ernstige gezondheids crisis. Maar hoe komt het dat het verband tussen leeftijd en gezondheid zo drastisch is veranderd ten opzichte van wat daarover in het verleden werd vastgesteld?

Een gedeelte van het antwoord is dat de relatief slechte gezondheid van de jongere leeftijdsgroepen in april 2021 vooral het gevolg blijkt te zijn van hoge scores op de dimensies 'angst/depressie' en (moeite met het volbrengen van) 'dagelijkse activiteiten'. Een treffend voorbeeld hiervan is dat slechts 38 procent van de 18- tot 24-jarigen aangeeft geen enkel probleem te hebben op het vlak van angst en depressie, terwijl dat in de leeftijdsgroep 65 tot 80 jaar net boven de 80 procent ligt. Ter vergelijking: in 2001–2003 lagen die cijfers in Nederland in elke leeftijdsgroep boven de 90 procent (Szende et al., 2014, p. 112).

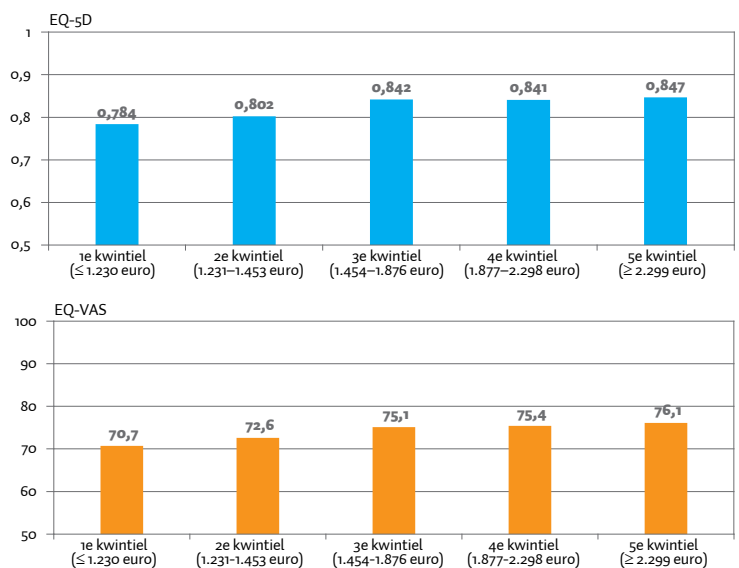
We hebben ook gekeken naar de veranderingen in de scores voor de afzonderlijke dimensies tussen januari 2020 en april 2021. Veruit de meeste veranderingen doen zich voor in de dimensies 'angst/depressie' en 'dagelijkse activiteiten', en zijn voornamelijk toenames – ze leiden met andere woorden tot een slechtere gezondheid. Voor de dimensie 'angst/depressie', bijvoorbeeld, rapporteren 505 respondenten (oftewel 24 procent van de steekproef) een toename, en 91 respondenten (4 procent) een afname. Voor de dimensie

Gemiddelde zelfgerapporteerde gezondheidswaarden TABEL 1

Index	April 2021	Januari 2020	2012 ¹	2001–2003 ¹
EQ-5D	0,823	0,869	0,869	0,892
Mannen	0,837	0,884	0,881	0,914
Vrouwen	0,809	0,855	0,858	0,872
EQ-VAS	74,01	76,75		82,0
Mannen	75,04	77,53		83,3
Vrouwen	73,00	75,97		80,8

¹ De resultaten voor 2001–2003 komen van Szende et al. (2014) en die voor 2012 van Versteegh et al. (2019) ESB

Gemiddelde zelfgerapporteerde gezondheidswaarden, per inkomenskintiel FIGUUR 1

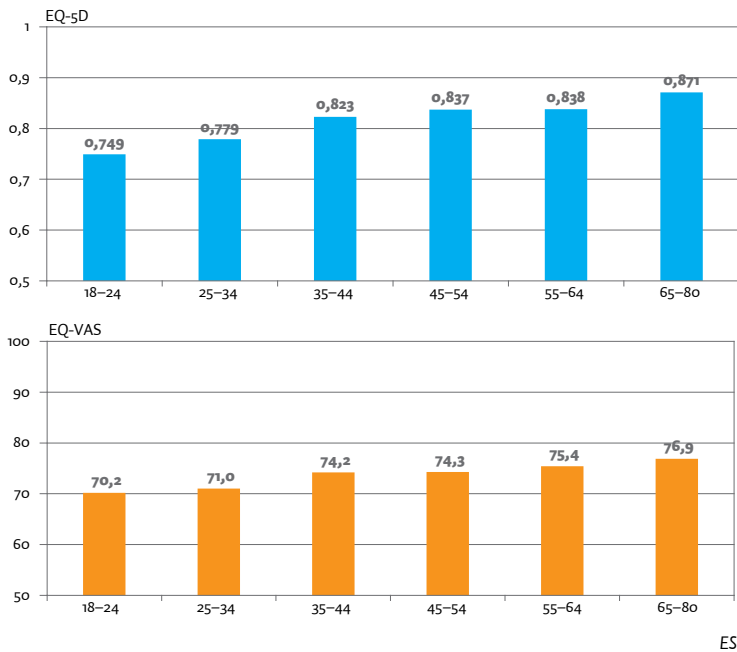

Noot: De inkomenskintielen zijn gebaseerd op het equivalente inkomen

ESB

Gemiddelde zelfgerapporteerde gezondheids- waarden per leeftijdsgroep

FIGUUR 2

‘dagelijkse activiteiten’ gaat het om respectievelijk 383 (18 procent) en 66 (3 procent) respondenten. Uit onze analyse blijkt dat de toenames vooral te vinden zijn in de jongere leeftijdsgroepen, en ook bij zowel de hoogste inkomensgroepen als bij diegenen die moeite hebben om de eindjes aan elkaar te knopen.

Aansluiting bij eerdere studies

Studies over de gezondheidstoestand van de Nederlanders aan het begin van de coronapandemie (maart–mei 2020) vonden geen noemenswaardige verandering in de gemiddelde EQ-5D-scores (Cohen et al., 2021) of in de symptomen van angst en depressie (Van der Velden et al., 2020). Ons onderzoek suggereert dat de situatie een jaar later grondig is veranderd. De zelfgerapporteerde gezondheid is gemiddeld genomen slechter geworden; vooral jongeren zijn erop achteruitgegaan, en dat is in de eerste plaats het gevolg van een toegenomen ervaring van gevoelens van angst en depressie.

Onze bevindingen sluiten aan bij die van een recente studie uit de Verenigde Staten. Hay et al. (2021) komen namelijk tot de conclusie dat vooral de cijfers voor de jongste leeftijdsgroep (18–24 jaar) opvallend laag zijn, en een stuk lager liggen dan vóór de pandemie. En ook zij wijzen in de richting van toegenomen angst en depressie als de meest waarschijnlijke verklaring.

Tot slot mogen we niet uit het oog verliezen dat studies over een gezondheidsgerelateerde kwaliteit van leven gebaseerd zijn op subjectieve gezondheidspercepties. De aangewezen weg daarbij lijkt om na te gaan of de bevindingen worden bevestigd wanneer er objectievere gezondheidsmaatstaven worden gebruikt.

Conclusie

Meer dan een jaar na het begin van de pandemie is het duidelijk dat COVID-19 de gezondheidsperceptie van de Nederlanders een flinke schok heeft bezorgd. Gemiddeld genomen rapporteren ze een slechtere gezondheid dan voordien. Dit geldt vooral voor de jongere leeftijdsgroepen, en de belangrijkste reden voor de verslechtering moet worden gezocht bij de toegenomen gevoelens van angst en depressie.

Zal het negatieve effect op de gezondheid verdwijnen wanneer het maatschappelijk leven weer helemaal verloopt zoals voorheen? Het antwoord op die vraag zal in hoge mate bepaald worden door de langetermijneffecten van de schok. Angst en depressie kunnen lang na-ijlen en littekens nalaten. Het is belangrijk dat de overheid meer aandacht besteedt aan de mentale gezondheid, vooral aan die van de jongste generaties. Wat de geestelijke gezondheidszorg betreft, zijn de kostprijs van behandeling, de lange wachttijden en het beperkte aanbod bekende knelpunten. Erkenning van mentale gezondheid als volwaardig en belangrijk onderdeel van onze gezondheid, en betere maatschappelijke acceptatie van de geestelijke gezondheidszorg zou ertoe moeten leiden dat mensen sneller en op een betaalbare manier de juiste behandeling of begeleiding kunnen ontvangen. Dit sluit aan bij wat de WHO aanbeveelt (WHO, 2021).

Literatuur

- Cohen, A., R.W. Selles, W.A. de Ridder et al. (2021) What is the impact of the COVID-19 pandemic on quality of life and other patient-reported outcomes? An analysis of the Hand-Wrist Study Cohort. *Clinical Orthopaedics and Related Research*, 479(2), 335–345.
- Fransman, R. (2020) Rekenen aan corona #9: eerste kosten-batenanalyses van de lockdown. *ESB blog*, 20 november.
- Frijters, P. (2020) Vanuit geluk bezien zijn de kosten van een lockdown veel hoger dan de baten. *ESB*, 105(4791), 510–513.
- Hay, J.W., C.L. Gong, X. Jiao et al. (2021) A US population health survey on the impact of COVID-19 using the EQ-5D-5L. *Journal of General Internal Medicine*, 36(5), 1292–1301.
- Janssen, M.F., A. Szende, J. Cabases et al. (2019) Population norms for the EQ-5D-3L: a cross-country analysis of population surveys for 20 countries. *The European Journal of Health Economics*, 20(2), 205–216.
- Kessels, R. en G. Erreygers (2021) Vaccinatiebereidheid stijgt met leeftijd én inkomen. *ESB*, 106(4798), 292–293.
- Sciensano (2021) *Quality of life*. Informatie te vinden op www.healthybelgium.be.
- Szende, A., B. Janssen en J. Cabases (red.) (2014) *Self-reported population health: an international perspective based on EQ-5D*. Dordrecht: Springer.
- Velden, P.G. van der, C. Contino, M. Das et al. (2020) Anxiety and depression symptoms, and lack of emotional support among the general population before and during the COVID-19 pandemic: a prospective national study on prevalence and risk factors. *Journal of Affective Disorders*, 277, 540–548.
- Versteegh, M.M., K.M. Vermeulen, S.M.A.A. Evers et al. (2016) Dutch tariff for the five-level version of EQ-5D. *Value in Health*, 19(4), 343–352.
- WHO (2021) *World Health Assembly recommends reinforcement of measures to protect mental health during public health emergencies*. WHO Nieuwsbrief, 31 mei.

Inkomen vrouwen loopt steeds minder terug na geboorte kind

Het is bekend dat het inkomen van vrouwen na de geboorte van het eerste kind sterker afneemt dan dat van mannen, vooral omdat moeders dan minder uren gaan werken. Tegelijkertijd werken vrouwen steeds vaker en langer. Wordt de inkomensachteruitgang van vrouwen hierdoor steeds kleiner?

IN HET KORT

- Het inkomen van moeders daalt gemiddeld met 32 procent na de geboorte van het eerste kind. Tot 2010 was dat nog 38 procent.
- Het man-vrouwverschil is van 37 procent afgenomen naar 28 procent. Bij lageropgeleiden liep het verschil het sterkst terug.
- De daling van het man-vrouwverschil wordt vooral veroorzaakt doordat vrouwen meer uren zijn gaan werken.

MARION VAN DEN BRAKEL

Onderzoeker bij het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)

KOOS ARTS

Onderzoeker bij het CBS

Terwijl de geboorte van het eerste kind vaak een kantelpunt is in de carrière van vrouwen, verandert er bij mannen veelal weinig. Bijna vier van de tien vrouwen gaan na de geboorte minder uren werken, en zes procent stopt met werken. Van de mannen gaat zeven procent minder werken of stopt (CBS/SCP, 2020).

De geboorte van een kind heeft dus vooral gevolgen voor het inkomen van vrouwen. Uit een studie van het Centraal Planbureau blijkt dat na de komst van het eerste kind het inkomen van vrouwen bijna halveert. Hoewel de achteruitgang van inkomen een bewuste keuze kan zijn, wordt deze in de economische wetenschap *child penalty* genoemd (een straf op het krijgen van een kind). Deze child penalty is bij mannen nauwelijks aan de orde (Adema et al., 2020).

De child penalty is het effect van de komst van kinderen op het inkomen van moeders en vaders, ten opzichte van het inkomen dat ze naar verwachting zouden hebben gehad als ze geen kinderen hadden gekregen. De geboorte van een kind hoeft geen negatief effect op het huishoudinkomen te heb. Weliswaar zijn er door de komst van de baby meer uitgaven, maar kinderbijslag en eventueel een kindgebonden budget kunnen een teruggang in inkomen (deels) compenseren.

De inkomensachteruitgang bij het eerste moederschap druist echter in tegen het emancipatoire streven. De achteruitgang in het inkomen van vrouwen vermindert de

de economische zelfstandigheid; een van de streefpunten van het emancipatiebeleid. Als het inkomen van vrouwen op peil blijft na de geboorte van hun kind, dan vermindert dit de afhankelijkheid van een partner of van een uitkering. Bovendien is een gezin met twee inkomens minder kwetsbaar, en verkleint economische zelfstandigheid het risico op armoede bij een scheiding (bijna vier op de tien huwelijken stranden) (Tweede Kamer, 2018).

Sinds het einde van de vorige economische crisis is de arbeidsdeelname en -duur van vrouwen sterk gestegen (CBS/SCP, 2020). Hierdoor rijst de vraag of de achteruitgang in inkomen bij moeders dan ook minder wordt. In dit artikel bekijken we tot vijf jaar na de geboorte de child penalty van vrouwen en mannen, die tussen 2008 en 2014 hun eerste kind kregen.

Methode en gegevens

We maken gebruik van de CBS-Inkomensstatistiek van de jaren 2006–2019, met fiscale gegevens over de inkomens van de gehele Nederlandse bevolking. De onderzoekspopulatie bestaat uit mannen en vrouwen die in de periode 2008–2014 hun eerste kind kregen, en die voor de geboorte hoofdzakelijk werkzaam waren. Door dat laatste blijven bijvoorbeeld studenten met een bijbaan en werkzoekenden buiten beschouwing.

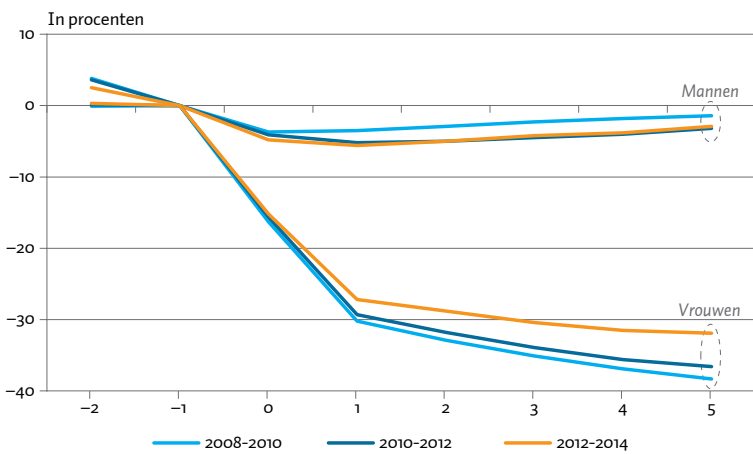
Van de populatie (bijna een miljoen mensen) bestudeerden we van mannen en vrouwen afzonderlijk het persoonlijk inkomen gedurende de twee jaren voor de geboorte (vanwege anticipatie-effecten, zie Adema et al., 2019), in het jaar van de geboorte en in de vijf jaren erna. Daarbij gaan we uit van de *event study*-methode van Kleven et al. (2019a). Dit houdt in dat we veranderingen in het inkomen van mannen en vrouwen rondom de geboorte schatten via een lineaire-regressieanalyse, waarbij we rekening houden met loopbaan- en conjuncturele ontwikkelingen.

Om de ontwikkeling van de child penalty in beeld te brengen, kijken we naar drie separate geboortecohorten: ouders van eerste kinderen geboren in de periodes 2008–2010, 2010–2012 en 2012–2014. Kleven et al. (2019a) volgden de ouders tien jaar of langer na de geboorte. Door de ouders van elk geboortecohort minder lang te volgen (vijf jaar na de geboorte), kunnen we recente ontwikkelingen van child penalty's bestuderen. Een periode van vijf jaar is lang genoeg om de grootste veranderingen in beeld te brengen. Bij vrouwen vinden veranderingen in arbeidsduur

Child penalty twee jaar vóór en vijf jaar na de geboorte

FIGUUR 1

Data: CBS | ESB

en inkomen vooral in de eerste twee jaren na de geboorte plaats, en bij mannen verandert er zoals gezegd doorgaans weinig (Adema et al., 2020; CBS/SCP, 2020; Roeters et al., 2016). Ook het effect van eventuele volgende kinderen is, met een periode van vijf jaar, voldoende afgedekt. De meeste mensen hebben immers twee kinderen, en het tweede kind wordt doorgaans binnen enkele jaren na het eerste geboren (CBS, 2020a).

Het persoonlijk inkomen omvat naast inkomen uit betaald werk ook uitkeringen. Bij het vaststellen van de child penalty wordt dus bijvoorbeeld ook rekening gehouden met mannen en vrouwen die werkloos of arbeidsongeschikt raken na de geboorte van het eerste kind. Ook deze terugval in inkomen wordt als child penalty gezien.

Child penalty voor moeders neemt af

Figuur 1 laat zien dat hoe recenter het geboortecohort, hoe kleiner de child penalty voor moeders is. Zo is de child penalty bij vrouwen, die in de periode 2012–2014 voor het eerst moeder werden, na vijf jaar 32 procent. Bij vrouwen die in 2008–2010 hun eerste kind kregen was dat nog 38 procent.

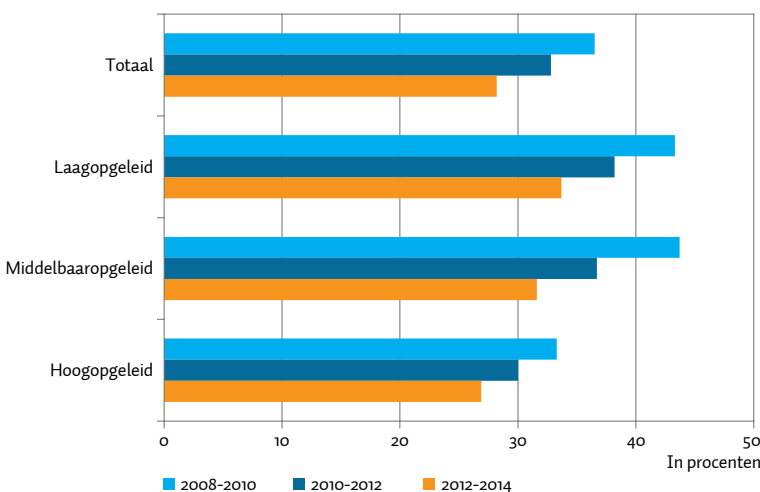
De child penalty in deze perioden lijkt kleiner dan de child penalty (na vijf jaar) bij een eerste moederschap in 2002–2006 (Adema et al., 2019) en bij een eerste moederschap in 2005–2009 (Adema et al., 2020). Een kanttekening bij de vergelijking van deze studies met de onze is het verschil in databron en inkomensbegrip.

Bij vaders is de inkomensachteruitgang in de door ons bestudeerde periodes juist iets groter geworden: van ruim één procent (2008–2010) naar drie procent (2012–2014). Dit ging gepaard met een daling van hun arbeidsduur, want die is in vijftien jaar tijd met gemiddeld een uur afgenomen (CBS, 2020b).

Het inkomen van vrouwen daalt het meest in het jaar van de geboorte en het jaar erna. Daarna is er jaarlijks nog een afname, maar wel minder sterk. In de periode kort na

Relatieve child penalty na 5 jaar, naar opleidingsniveau

FIGUUR 2

Data: CBS | ESB

de geboorte maakt een deel van de vrouwen gebruik van (onbetaald of deels betaald) ouderschapverlof. Gemiddeld duurt dat verlof vijftien maanden, en pas daarna schroeven deze vrouwen hun arbeidsduur eventueel terug (CBS/SCP, 2020) en neemt hun inkomen nog verder af. Ook mannen nemen ouderschapverlof, maar minder vaak en over een langere periode.

Net als in Nederland vindt ook in andere landen de inkomensdaling bij vrouwen vooral plaats in de eerste twee jaar na de geboorte (Kleven et al., 2019b). Maar anders dan in andere landen blijft het inkomen van Nederlandse moeders daarna nog enkele jaren verder dalen (zie ook: Adema et al., 2019; 2020). Volgens onze data over het eerste ouderschap in 2008–2010, is er negen jaar na de geboorte nog geen sprake van een inkomensherstel. De lang na geboorte aanhoudende inkomensdaling kan komen doordat Nederlandse moeders overwegend in deeltijd werken, en daarmee minder werkervaring opbouwen. Dit verkleint hun carrièrekansen, met een lager uurloon als gevolg (Chkalova en Drankier, 2014). Vergeleken met de situatie zonder geboren kinderen en het teruglopen van de carrière blijft het inkomen van moeders dan afnemen.

Man-vrouwverschil steeds kleiner

Als gevolg van met name de kleinere inkomensachteruitgang bij moeders is het verschil in de child penalty tussen vaders en moeders (de zogenoemde ‘relatieve child penalty’) sterk afgenomen. Was de relatieve child penalty bij een eerste ouderschap in 2008–2010 nog bijna 37 procent, met een eerste kind geboren in 2012–2014 is dit gedaald tot 28 procent (figuur 2). Adema et al. (2019; 2020) kwamen voor hun cohorten nog uit op een relatieve child penalty van ruim veertig procent vijf jaar na de geboorte.

Deze afname van de relatieve child penalty is vooral terug te voeren op de gestegen arbeidsduur van vrouwen. Zo werken moeders met een partner tegenwoordig bijna een halve dag meer dan in 2006 (CBS, 2020b). Mede doordat prille moeders minder vaak stoppen met werken, verschilt hun arbeidsdeelname steeds minder met die van vaders, waardoor de relatieve child penalty afneemt. Het afgenomen uurloonverschil tussen mannen en vrouwen (Malkaoui et al., 2020) speelt eveneens een rol in de daling van de relatieve child penalty.

Onder hoogopgeleiden is de relatieve child penalty het kleinst. Dat komt doordat er onder hen de minste man-vrouwverschillen in arbeidsdeelname en -duur zijn. Bovendien schroeven hoogopgeleide moeders hun arbeidsduur minder terug dan laagopgeleide moeders (CBS/SCP, 2020).

De relatieve child penalty is bij laagopgeleiden wel sterker gedaald dan bij hoogopgeleiden. Vooral onder laagopgeleiden hebben vrouwen een inhaalslag gemaakt wat betreft hun arbeidsdeelname en -duur (CBS, 2020b).

Conclusie en discussie

Door de toegenomen arbeidsdeelname en -duur van vrouwen is de achteruitgang in hun inkomen na de geboorte van het eerste kind steeds kleiner geworden. Naast overheidsbeleid, zoals het bevorderen van de economische participatie van vrouwen, kunnen ook aspecten als cultuur, sociale

normen en rolpatronen hebben meegespeeld bij de gedaalde child penalty van moeders (Tweede Kamer, 2017). Zo hechten steeds meer vrouwen aan financiële onafhankelijkheid voor zichzelf, zijn ouders positiever over kinderopvang (en maken er vaker gebruik van), en vinden ze steeds minder vaak de vrouw het meest geschikt om voor de kinderen te zorgen (CBS/SCP, 2020).

Of de groei van de economische participatie en daarmee de afname van de child penalty van vrouwen doorzet, hangt in ieder geval samen met conjuncturele ontwikkelingen. In de afgelopen jaren van hoogconjunctuur boden vooral meer vrouwen zich aan op de arbeidsmarkt en profiteerden zij meer dan mannen van de werkgelegenheids-groei.

Literatuur

- Adema, Y., K. Folmer, S. Rabaté et al. (2019) *Arbeidsparticipatie, gewerkte uren en economische zelfstandigheid van vrouwen*. CPB Notitie, september.
- Adema, Y., S. Rabaté en S. Rellstab (2020) *Inkomen moeders halveert bijna na komst kinderen*. ESB, 106(4796), 195–197.
- CBS (2020a) *Geboorte; kerncijfers*. CBS. Te vinden op opendata.cbs.nl.
- CBS (2020b) *Arbeidsdeelname; kerncijfers*. CBS. Te vinden op mvstat.cbs.nl.
- CBS/SCP (2020) *Emancipatiemonitor 2020*. CBS/SCP, 11 december. Te vinden op www.cbs.nl.
- Chkalova, K. en R. Drankier (2014) *Vrouwen tussen 25 en 30 jaar verdienen per uur meer dan mannen*. CBS, 7 maart. Te vinden op www.cbs.nl.
- Kleven, H., C. Landais en J.E. Sogaard (2019a) *Children and gender inequality: evidence from Denmark*. *American Economic Journal: Applied Economics*, 11(4), 181–209.
- Kleven, H., C. Landais, J. Posch et al. (2019b) *Child penalties across countries: evidence and explanations*. *AEA Papers and Proceedings*, 109, 122–126.
- Malkaoui, I., J. van Wissen-Floris, J. Borghuis et al. (2020) *Monitor loonverschillen mannen en vrouwen, 2018*. CBS Paper, november.
- Roeters, A., S. Alejandro Perez en A. de Boer (2016) *De combinatie van betaalde arbeid en zorgtaken*. In: W. Portegijs en M. van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2016*. CBS/SCP-publicatie, p. 87–116.
- Tweede Kamer (2018) *Emancipatienota 2018–2021: principes in praktijk*. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 30420, nr. 270.

Effectief ontwikkelingsbeleid vergt cultuur van leren en betere evaluaties

Het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken spant zich in om de impact van ontwikkelingsprojecten te (laten) evalueren. Momenteel worden monitoring en evaluaties hoofdzakelijk ontworpen voor verantwoordingsdoeleinden, en zijn het soms alleen maar ‘afvinkoefeningen’. Hoe zou dit beter kunnen?

IN HET KORT

- De huidige praktijk van evalueren schiet tekort, onder andere omdat onderzoekers er te laat bij worden betrokken.
- Door meer impact-evaluaties te gaan ontwerpen voor leerdoel-einden kan men tot effectiever ontwikkelingsbeleid komen.
- In een partnerschap kunnen beleidsmakers en onderzoekers samenwerken aan een cultuur van leren.

MARK TREURNIET

Postdoctoraal onderzoeker aan Wageningen University & Research (WUR)

ARJUN BEDI

Hoogleraar aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (EUR)

ERWIN BULTE

Hoogleraar aan de WUR

PATRICIO DALTON

Universitair hoofd-docent aan Tilburg University

GESKE DIJKSTRA

Hoogleraar aan de EUR >

De Nederlandse overheid investeert jaarlijks circa 4,5 miljard euro in ontwikkelingssamenwerking om de wereldwijde armoede te bestrijden, en tracht de impact van deze samenwerking te (laten) evalueren. Dit gebeurt deels via een eigen onafhankelijke evaluatiedienst, Internationaal Onderzoek en Beleidsevaluatie (IOB), maar wordt ook uitbesteed aan adviesbureaus, individuele consultants en universiteiten.

Er zijn twee belangrijke redenen om tot monitoren en evalueren over te gaan (IOB, 2009). Ten eerste worden monitoring en evaluaties opgezet voor verantwoordingsdoeleinden, bijvoorbeeld ten behoeve van de bijdrage van Nederland aan het bereiken van de Duurzame Ontwikkelingsdoelen (zie bijvoorbeeld het International Aid Transparency Initiative). In dat geval wordt er gekeken of het geld daadwerkelijk besteed is aan de geplande activiteiten, en hoeveel mensen er daarmee bereikt zijn.

Ten tweede kunnen evaluaties bedoeld zijn om te leren welke interventies er wel werken en welke niet, en hoe dat komt. Hierbij kunnen we onderscheid maken tussen de beleidsevaluaties en impact-evaluaties van concrete projecten. Beleidsevaluaties betreffen sectoren, beleidsthema's of landenprogramma's, en hebben vaak het karakter van een synthesestudie. Bij deze beleidsevaluaties spelen literatuur en de beschikbare impact-evaluaties een belangrijke rol (IOB, 2009). Helaas blijken de beschikbare impact-evaluaties hiervoor vaak onvoldoende geschikt (IOB,

2019). Deze evaluaties zijn soms een verplicht nummer, iets wat nu eenmaal moet gebeuren, en worden niet georganiseerd om het leren te maximaliseren. Daardoor blijven de kansen om te leren onbenut.

Om leren mogelijk te maken, zijn betere impact-evaluaties vereist, met een andere evaluatiestrategie – een die gericht is op het verkrijgen van inzicht in causale verbanden en onderliggende mechanismen. Esther Duflo, Nobelprijswinnaar in 2019, benadrukt het belang hiervan in haar acceptatielezing (Duflo, 2020), en ook in het *ESB*-thema-nummer 'Impact in het mondiale Zuiden' (2020) worden er een aantal mooie voorbeelden van effectiviteitsmetingen gepresenteerd.

Recente discussies over ontwikkelingsbeleid schenken dan ook veel aandacht aan het belang van op feiten gebaseerde beslissingen door beleidsmakers. Om tot een effectiever beleid te komen, zijn buitenlandse diensten zoals de *Norwegian Agency for Development Cooperation* (Norad), het Britse *Foreign, Commonwealth & Development Office* (FCDO) en de Wereldbank steeds meer gaan inzetten op het leren via evaluaties (Wereldbank, 2021).

Waar het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken een wegbereider was door het (laten) uitvoeren van impact-evaluaties om van te leren, speelt ze die voorttrekkersrol nu al lang niet meer. Het ministerie erkent dit en is bezig om de capaciteit voor monitoring, evaluatie en leren te vergroten, zodat leeragenda's een meer centrale rol kunnen spelen in de samenwerking met partners (BZ, 2019). Bij deze bijsturing wordt er echter onvoldoende ingezet op impact-evaluaties, waardoor leren op de lange termijn beperkt blijft.

Wij pleiten daarom voor meer ruimte om leerdoel-einden systematisch te evalueren. Via beter opgezette evaluaties, gecombineerd met een sterke cultuur van leren en samenwerken, kan de effectiviteit van het Nederlandse ontwikkelingsbeleid worden verbeterd.

Criteria bij grote leerbaten

Er zijn drie criteria die helpen bepalen waar de 'leerbaten' van een goede effectmeting het grootst zijn (Gertler et al., 2016). Het eerste criterium is dat de ontwikkelingsinterventie nog niet goed onderzocht is, zodat er weinig bekend is over de effectiviteit van het programma (zie bijvoorbeeld de *Evidence Gap Maps* (3ie, 2021)), en hoe de effectiviteit afhangt van de implementatie en de specifieke context.

Het tweede criterium betreft de kennisrelevantie: de evaluatie bouwt voort op bestaande theoretische en empirische kennis, en helpt zo om te begrijpen waarom de interventie wel of niet een impact realiseert.

Het derde criterium betreft de potentiële invloed van de evaluatie: de resultaten worden gebruikt wanneer er belangrijke beleidsbesluiten worden genomen. Dit vereist van betrokken partijen partnerschap en commitment vanaf het begin, om zo open te staan voor daadwerkelijk leren, en ook een tijdige beschikbaarheid van de resultaten (Pattyn en Bouterse, 2020).

Recente ervaringen met een evaluatie van een door het Ministerie van Buitenlandse Zaken gefinancierd publiek-privaat partnerschap, waarbij twee van ons betrokken waren, illustreren dat er niet altijd wordt voldaan aan de voorwaarden qua leerbatens (kader 1).

Het directe gevolg hiervan is dat deze evaluatie weinig heeft bijgedragen aan de leerdoelstellingen. Hoe zouden we nu betere antwoorden kunnen krijgen?

Investeer in degelijke methodologie

De vraag hoe effectief een interventie is, is makkelijker gesteld dan beantwoord. Hiervoor moet de situatie van de groep die een interventie ontvangt vergeleken worden met wat er gebeurd zou zijn als deze groep de interventie niet zou hebben gekregen. Deze zogenaemde *counterfactual* kunnen we niet observeren, en dat is precies wat impact-evaluaties zo uitdagend maakt.

Schatting van de counterfactual

Om de counterfactual te schatten maken impact-evaluaties daarom gebruik van controlegroepen. Vergelijkingen tussen interventie- en controlegroepen worden doorgaans echter geplaagd door *selectie-effecten*: mensen die deelnemen aan een interventie zijn meestal anders dan mensen die dat niet doen. Als we de verschillen in uitkomsten observeren tussen de interventie- en de controlegroep, dan is het dus de vraag of dit het gevolg is van de interventie, of dat de twee groepen bij aanvang al anders waren. Een degelijk ontwerp voor de impact-evaluatie kan dit probleem oplossen.

Wanneer de groep mensen die in aanmerking komt voor een programma groter is dan het aantal (initieel) beschikbare plaatsen, dan kan er *willekeurige toewijzing* gebruikt worden: een loterij zou kunnen bepalen wie de interventie (in eerste instantie) krijgt. Behalve dat dit mensen een gelijke kans geeft op deelname, zorgt dit ervoor dat er twee groepen ontstaan die vergelijkbaar zijn op een enkel verschil na: één groep ontvangt de interventie, en de andere groep (nog) niet.

Als willekeurige toewijzing niet mogelijk is (Deaton, 2020), dan kan er op basis van kennis over de interventie-implementatie in sommige gevallen worden gewerkt met een selecte, niet-gerandomiseerde controlegroep. In dat geval zullen we echter op zijn minst willen weten of de eventuele verschillen die we aantreffen bij de eindmeting niet ook al bestonden voordat de interventie plaatsvond. Het verzamelen van *baseline*-data is dan noodzakelijk.

Het tijdig verzamelen van baseline-data voor de juiste groepen is echter lastig als de implementatieplannen relatief lang onzeker blijven. Bij de grootschalige evaluatie van het

Nederlandse Medefinancieringsprogramma MFS-II werden onderzoekers bijvoorbeeld pas betrokken toen de meeste interventies al gestart waren, waardoor willekeurige toewijzing geen optie meer was, en er geen baseline-data meer konden worden verzameld (Van der Gaag et al., 2015).

Evaluaties zouden dus een stuk betrouwbaarder en waardevoller worden als onderzoekers vanaf het allereerste werden betrokken bij de gesprekken, om zo mee te kunnen denken over de implementatie van de interventie en het evaluatiedesign.

Voldoende steekproefomvang

Zolang evaluatiebudgetten over veel kleine projecten worden verdeeld, is er meestal te weinig geld voor voldoende grote steekproeven om de eventuele effecten te kunnen vaststellen. Van der Gaag et al. (2015) suggereren dan ook dat als budgetten beperkt zijn, men beter kan kiezen voor minder evaluaties dan voor te kleine steekproeven. Dit onderstreept de noodzaak om in te zetten op de belangrijkste leervragen.

Complementaire methoden

In het algemeen is een combinatie van kwalitatieve methoden, beschrijvende statistiek en kwantitatieve impactschattingen essentieel om samenhangende leervragen te beantwoorden: diverse methoden hebben elk hun eigen sterke en zwakke punten, en de verschillende sterktes kunnen in een zogeheten *mixed methods*-design gecombineerd worden.

Garandeer toegang tot administratieve data

Uitkomsten worden gemeten met behulp van primaire data (denk aan huishoud-enquêtes), maar vaak zijn aanvullende secundaire data (denk aan administratieve data) ook zeer nuttig – en soms zelfs onmisbaar. Uitvoerende partners hebben echter niet altijd direct baat bij onafhankelijk onderzoek, en zien soms – met een beroep op ‘strategische redenen’ of ‘privacyoverwegingen’ – mogelijkheden om te voorkomen dat bepaalde onderzoeksvragen beantwoord worden door de benodigde data niet te delen. In het in kader 1 beschreven geval van het ‘publiek-privaat partnerschap’ konden we de verdelingsvraag slechts beantwoorden dankzij de medewerking van mensen bij niet minder dan vijf verschillende organisaties.

In het geval van interventies die betaald zijn met publiek geld zou de financier van deze programma’s een belangrijke rol moeten spelen bij het maken van afspraken met uitvoerende partners over toegang tot deze data. Dit zou tevens bijdragen aan het Duurzame Ontwikkelingsdoel 17 (‘Versterken van het mondiaal partnerschap om doelen te bereiken’; SDG (2021)).

Organiseer transparantie

Onderzoekskwaliteit is natuurlijk primair een verantwoordelijkheid van de onderzoekers. We noemen echter twee maatregelen die kunnen helpen om de kwaliteit te borgen.

Ten eerste een *peer review* van het evaluatieplan en de uitkomsten: onafhankelijke deskundigen geven feedback om de kwaliteit van onderzoek te borgen en te verbeteren. En ten tweede *replicatie*: andere onderzoekers kunnen de analyse herhalen en controleren op eventuele fouten.

JAN WILLEM GUNNING

Emeritus Hoogleraar aan de Vrije Universiteit Amsterdam (VU)

WENDY JANSSENS

Hoogleraar aan de VU

LUUK VAN KEMPEN

Universitair docent aan de Radboud Universiteit

ROB KUIJPERS

Onderzoeker bij het KIT Royal Tropical Institute

ROBERT LENSINK

Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen

KARLIJN MORSINK

Universitair docent aan de Universiteit Utrecht

ELEONORA NILLESEN

Hoogleraar aan de Universiteit Maastricht

REMCO OOSTENDORP

Hoogleraar aan de VU

MENNO PRADHAN

Hoogleraar aan de VU en de Universiteit van Amsterdam

RUERD RUBEN

Emeritus hoogleraar aan de WUR

DAAN VAN SOEST

Hoogleraar aan Tilburg University

Casus: evaluatie van landbouwproject

KADER 1

De evaluatie van een landbouwproject in een ontwikkelingsland laat zien hoe de (grootste) leerbaten nu niet altijd worden gerealiseerd. De bedoeling van het partnerschap was om leden van een lokale boerencoöperatie te helpen om de kwaliteit van hun productie te verbeteren, zodat zij van een hogere prijs zouden kunnen profiteren. De interventies van het partnerschap hebben inderdaad tot een hogere kwaliteit geleid, maar of boeren daadwerkelijk profiteren van een hogere prijs voor hun verbeterde productie hangt af van de marktmacht van de afnemer. En juist deze vervolgvraag werd niet meegenomen in het originele evaluatieplan, namelijk: hoe wordt de verhoogde toegevoegde waarde van de productie verdeeld tussen marktpartijen?

Via extern gefinancierd vervolgonderzoek hebben we ten eerste de bevinding vast kunnen stellen dat de boerencoöperatie op de korte termijn een hogere prijs kreeg vanwege de verbeterde kwaliteit, maar ook dat dit voordeel relatief snel weer verdween. De baten van de (met publiek geld gefinancierde) interventie kwamen voor het groot-

ste deel terecht bij de (private) afnemer, een internationaal opererend bedrijf.

De tweede bevinding is dat het project bestond uit een combinatie van trainingen, gesubsidieerde inputs en het invoeren van individuele bonussen voor betere kwaliteit – die tezamen op de voedselkwaliteit een positieve impact hadden. Omdat alle boeren dezelfde combinatie van deelinterventies kregen, was het niet mogelijk om de afzonderlijke bijdragen van trainingen, subsidies en bonussen te bepalen. Daardoor weten we eigenlijk nog steeds niet in welke combinatie de verschillende deelinterventies optimaal ingezet en eventueel opgeschaald kunnen worden.

De derde bevinding is dat de beleidsmaker alleen over de resultaten wilde praten als ook de betrokken private partner zou aanschuiven. De private partner zag echter geen aanleiding om in gesprek te gaan, en dus was er van gezamenlijk leren geen sprake. Onze resultaten worden weliswaar gepubliceerd in de internationale vakliteratuur, maar blijven in beleidskringen vooralsnog onbesproken.

Voor peer review en replicatie is het noodzakelijk om de gebruikte (geanonimiseerde) data te kunnen delen. In het verlengde van het geven van beperkte toegang tot secundaire data staan echter (sommige) uitvoerende partners niet toe om de (geanonimiseerde) data te delen voor replicatiedoelinden. Wederom zou de financier een faciliterende rol kunnen spelen door hier vooraf duidelijke afspraken over te maken. Een goed voorbeeld hiervan is de *Millennium Challenge Corporation* (MCC, 2021), een Amerikaanse ontwikkelingsdienst naast USAID, die zowel evaluatieresultaten als de onderliggende data publiceert op zijn website.

Borg materiële onafhankelijkheid

Voor de geloofwaardigheid van evaluaties dienen de onderzoekers geen belang te hebben bij de uitkomsten. Evaluaties worden meestal uitgevoerd door 'formeel onafhankelijke' organisaties, maar dat is niet helemaal hetzelfde als 'zonder belang'. Een 'onafhankelijk onderzoeker' die voor vervolgoopdrachten afhankelijk is van de uitvoerder is allicht meer geneigd om mee te denken over onderzoeksrichtingen waarvan er eventueel impact te verwachten is, en over de wijze waarop resultaten gerapporteerd worden.

Bij meerdere projecten zien we dat, als de resultaten tegenvallen, dit voor implementerende partijen een aanleiding is om in gesprek te gaan over de gebruikte methodologie en om het gebrek aan impact ten eerste aldaar te zoeken: 'de evaluatie kwam te vroeg', 'er zijn verkeerde uitkomstvariabelen gebruikt', of 'de controlegroep heeft indirect ook van de interventie geprofiteerd'. Het is dan ook belangrijk om vooraf het evaluatiedesign grondig te bespreken en te accorderen.

Momenteel hebben implementerende partijen vaak een stem bij de keuze van de organisatie die hun inter-

ventie gaat evalueren, en zijn sommige opdrachtnemers afhankelijk van de toekomstige opdrachten van dezelfde partij. Selectieve rapportage komt dus vermoedelijk vaak voor, met alle gevolgen daarvan voor de validiteit van de impact-evaluatierapporten die terechtkomen op de bureaus van beleidsmakers. Een oplossing ligt voor de hand: om de druk op opdrachtnemers te verminderen, zouden ze moeten worden geselecteerd door een onafhankelijke organisatie die expertise heeft op evaluatiegebied.

Creëer een cultuur van leren

Natuurlijk wordt er binnen beleidskringen ook belang gehecht aan leren. Dit wordt bijvoorbeeld georganiseerd via zogenaamde kennisplatforms, en (in het verleden) ook middels onderzoeksprogramma's die worden uitgezet via NWO. Maar wij hebben de indruk dat belangrijke kansen om samen te leren nog onbenut blijven, met name op het gebied van projectevaluaties. Dergelijke evaluaties zijn onvoldoende doordacht, en daarom meestal ongeschikt om beleidsevaluaties te ondersteunen. Intensievere samenwerking tussen beleidsmakers, uitvoerende organisaties, potentiële begunstigen en onderzoekers kan helpen om meer te leren uit evaluaties en die kennis op nieuw beleid toe te passen.

Co-creatie

Over het algemeen is leren van interventies het meest effectief als beleidsmakers en uitvoerende organisaties langdurig samenwerken met potentiële begunstigen en onderzoekers (Dufflo, 2020). Potentiële begunstigen kunnen delen wat ze zelf als oplossingen zien, en hoe hun eigen inspanningen en interventies elkaar zouden kunnen versterken, terwijl de beleidsmakers en uitvoerende organisaties kunnen leren van de effecten die deze projecten hebben. De verschillende partijen kunnen voorstellen doen om met innovaties te experimenteren. En samen kunnen ze interventies, innovaties en onderzoeken zo ontwerpen dat deze zo veel mogelijk helpen om het beleid effectiever te maken.

Bovendien vinden er door samenwerking allerlei vormen van kennisoverdracht plaats. De onderzoekers kunnen aandragen wat al bekend is in de wetenschappelijke literatuur, en hoe daarop kan worden voortgebouwd. Vervolgens kunnen de onderzoekers van de andere betrokkenen leren over de beleidsrelevante context, de (financiële) haalbaarheid van interventies en politieke afwegingen. Zo kan er in dit proces een gezamenlijke cultuur van leren ontstaan, waarin elke partij haar eigen rol en verantwoordelijkheid behoudt, maar waarin innovatieve ideeën getest worden en falen vooral wordt gezien als een kans om te leren het de volgende keer beter te doen.

Experimenteren met innovatie

De leercultuur kan verder worden versterkt door een deel van de publieke financiering te reserveren voor projecten die voldoen aan de eerder besproken criteria van leren, en om een ander (groter) deel van het budget te reserveren en dit te investeren op basis van de nieuw verkregen inzichten in wat er daadwerkelijk effectief blijkt te zijn. Mooie voorbeelden hiervan zijn de faciliteit *Development Impact Ventures* (DIV) van USAID en het *Fund for Innovation in Develop-*

ment (FID) van de Franse ontwikkelingsdienst (USAID, 2021; FID, 2021). Iedereen met een innovatief idee voor armoedebestrijding (zoals bijvoorbeeld een nieuwe technologie, een nieuw businessmodel, of een nieuw beleidsidee) kan bij de DIV en FID een aanvraag doen voor de financiering van een pilot. Als de pilot succesvol is, kan er vervolgfianciering worden aangevraagd om de interventie te testen, en te onderzoeken hoe de interventie kan worden opgeschaald. Vervolgens kan de financiering worden aangevraagd voor de feitelijke uitrol van de meest effectieve, schaalbare interventies.

Partnerschap

Omdat een cultuur van leren niet zomaar ontstaat, pleiten wij voor een intensivering van de relatie door middel van een partnerschap tussen enerzijds beleidsmakers van het Ministerie van Buitenlandse Zaken en anderzijds wetenschappers van verschillende universiteiten. Dat partnerschap zou het model kunnen volgen van het BIG'R-partnerschap tussen de gemeente Rotterdam en de Erasmus Universiteit – een team bestaande uit ambtenaren en wetenschappers ontmoet elkaar op regelmatige basis, wisselt kennis uit, formuleert oplossingen voor concrete problemen op basis van wetenschappelijke inzichten, en test in de praktijk of deze oplossingen daadwerkelijk tot de beoogde resultaten leiden. Een vergelijkbaar initiatief, op nationaal niveau, is het zogenaamde *Behavioural Insights Network Nederland*, waarbinnen beleidsmakers en onderzoekers elkaar ontmoeten.

Naast het opzetten van een partnerschap tussen beleidsmakers en wetenschappers in Nederland is het voor ontwikkelingssamenwerking van groot belang dat ook beleidsmakers, potentiële begunstigden en wetenschappers uit ontwikkelingslanden worden betrokken bij een dergelijk overleg. In gebieden waar veel Nederlandse hulp besteed wordt, zouden observatoria voor onderzoek en leren kunnen worden opgezet, waarin Nederlandse onderzoekers en lokale kennisinstellingen samenwerken met als doel om de effectiviteit van het gevoerde beleid te verhogen. Recentelijk heeft de stuurgroep van WOTRO een pleidooi gehouden voor het opzetten van een dergelijk onderzoeksprogramma in het document *Turning the tide* (WOTRO Stuurgroep, 2020).

Verlammende politieke cultuur

Waarom gebeurt dit allemaal niet? In een discussie met vertegenwoordigers van Buitenlandse Zaken en IOB, geeft men aan een (groot) aantal van de geschetste tekortkomingen te herkennen, en ook dat er recent initiatieven zijn opgestart om meer te leren. Omdat de politiek vaak op korte termijn verantwoording vraagt voor allerlei initiatieven, worden evaluaties al gauw tot een haastklus. Het ministerie verwelkomt het idee om een selectie van (pilot)projecten grondig te evalueren met het doel om te leren, hoewel men tegelijkertijd vreest dat eventuele tegenvallende evaluatieresultaten (die juist van grote waarde zijn wanneer men de effectiviteit van beleid wil verbeteren) zullen leiden tot politiek gedoe en druk op toekomstige budgetten. De politieke cultuur, met haar nadruk op opportunisme en snelle succesjes, heeft op deze manier een verlamdend effect op

het vermogen van ambtenaren en wetenschappers om te komen tot een effectiever ontwikkelingsbeleid.

Tot slot

Wereldwijde armoede is een complex probleem, en dus is het van het grootste belang om te leren welke oplossingen en innovaties er effectief zijn. Binnen de huidige kaders blijkt het echter niet eenvoudig om de impact van interventies te evalueren, en daar al doende van te leren.

Het blijven uitvoeren van ineffectief beleid is kostbaar, maar degelijke evaluaties zijn dat ook. Daarom is het verstandig om niet zomaar alle of willekeurig geselecteerde projecten te evalueren, maar om beleidsexperimenten en evaluaties specifiek in te zetten waar de leerbaten het grootst zijn. In deze gevallen kan er vervolgens voor worden gezorgd dat er wél voldaan wordt aan belangrijke voorwaarden voor evaluaties – degelijke methodologie, toegang tot data, transparantie en materiële onafhankelijkheid.

Intensivering van de samenwerking tussen beleidsmakers en onderzoekers, zowel in Nederland als in landen waar de meeste Nederlandse interventies plaatsvinden, kan helpen om de hiervoor benodigde cultuur van leren te creëren. Ontwikkelingseconomen van verschillende universiteiten zijn van harte bereid om (samen met experts op het gebied van bijvoorbeeld landbouw, voeding, gezondheid en onderwijs) hieraan bij te dragen – dus aan een partnerschap voor een effectiever ontwikkelingsbeleid.

Literatuur

- 3ie (2021) *Evidence gap maps*. Internal Initiative for Impact Evaluation. Informatie te vinden op www.3ieimpact.org.
- BZ (2019) *Beleidsreactie op evaluatie Wederopbouw tender, Strategische partners chronische crises programma en ARC tender*. Ministerie van Buitenlandse Zaken. Kamerbrief, 32605 nr. 218, 19 oktober. Te vinden op www.tweedekamer.nl.
- Deaton, A. (2020) Introduction: randomization in the tropics revisited, a theme and eleven variations. In: F. Bédécarrats, I. Guérin en F. Roubaud (red.), *Randomized control trials in the field of development: a critical perspective*. Oxford: Oxford University Press, p. 29–46.
- Duflo, E. (2020) Field experiments and the practice of policy. *The American Economic Review*, 110(7), 1952–1973.
- ESB (2020) Impact in het mondiale Zuiden. ESB, 105(4782).
- FID (2021) *Fund for innovation in development*. Informatie te vinden op fundinnovation.dev.
- Gaag, J. van der, J.W. Gunning en G. Rongen (2015) *MFS II joint evaluations final synthesis report*. NWO. Te vinden op www.partos.nl.
- Gertler, P.J., S. Martinez, P. Premand et al. (2016) *Impact evaluation in practice*. Tweede editie. Washington, DC: Inter-American Development Bank / The World Bank.
- IOB (2009) *Evaluatiebeleid en richtlijnen voor evaluaties*. Rapport Inspectie Ontwikkelingssamenwerking en Beleidsevaluatie, oktober. Te vinden op www.iob-evaluatie.nl.
- IOB (2019) *IOB evaluatie: less pretension, more realism*. Rapport Internationaal Onderzoek en Beleidsevaluatie, juli. Te vinden op www.rijksoverheid.nl.
- MCC (2021) *Evaluation*. Millennium Challenge Corporation. Informatie te vinden op www.mcc.gov.
- Pattyn, V. en M. Bouterse (2020) Explaining use and non-use of policy evaluations in a mature evaluation setting. *Humanities & Social Sciences Communications*, 7, artikelnr 85.
- SDG (2021) *Sustainable Development Goals: werelddoelen voor duurzame ontwikkeling*. Informatie te vinden op www.rijksoverheid.nl.
- USAID (2021) *Development innovation ventures*. Informatie te vinden op www.usaid.gov.
- Wereldbank (2021) *DIME Overview*. Informatie te vinden op www.worldbank.org.
- WOTRO Stuurgroep (2020) *Turning the tide*. Te vinden op www.nwo.nl.

Globalisering gaat gepaard met meer uitzend- en oproepkrachten

Globalisering wordt vaak genoemd als een van de oorzaken van de steeds verdere flexibilisering van de arbeidsmarkt. In hoeverre komen flexibele arbeidscontracten vaker voor in sectoren met meer buitenlandse afzet?

IN HET KORT

- Het zijn vooral uitzend- en oproepkrachten die de vraagfluctuaties opvangen in de sectoren die onderhevig zijn aan globalisering.
- Het lijken dus met name de laagopgeleide flexwerkers te zijn die te kampen hebben met de negatieve gevolgen van globalisering.

MYRTE TER HORST

Onderzoeker bij het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)

DIDIËR FOUARGE

Hoogleraar aan de Universiteit Maastricht (UM) en directeur van het Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt (ROA)

WENDY SMITS

Onderzoeker bij het CBS en bijzonder hoogleraar aan de UM

Economen wijzen er al langer op dat globalisering zowel winnaars kent als verliezers (Kim, 2011). Internationale handel kan leiden tot meer welvaartsgroei en werkgelegenheid (CBS, 2014; Singh, 2010), maar volgens Van Schaik (2020) lopen werknemers in bedrijfssectoren die te maken hebben met concurrentie vanuit het buitenland een verhoogd risico op baanverlies. Hierdoor raken deze werknemers werkloos, of moeten zij tegen een lager loon aan de slag in andere sectoren. Het zouden met name de laagopgeleiden zijn die te maken krijgen met deze negatieve gevolgen van de globalisering (Cuyvers et al., 2010).

Daarnaast wordt globalisering vaak als een van de drijfveren gezien voor de inzet van flexwerkers. Globalisering zou leiden tot meer vraagfluctuaties, waardoor het voor werkgevers steeds belangrijker wordt om de omvang van hun personeelsbestand snel te kunnen aanpassen (Houseman, 2001; Ono, 2009).

Nederlands onderzoek naar de relatie tussen enerzijds globalisering en anderzijds de inzet van het totaal aan flexibele arbeid leidt niet tot eenduidige uitkomsten. De Haan en De Beer (2016) hebben voor de Nederlandse marktsector de relatie geanalyseerd tussen globalisering en flexibele arbeid. Zij vinden geen ondersteuning voor het idee dat globalisering gepaard gaat met meer flexibele arbeid. Scheer et al. (2016) analyseren de totale economie, maar nemen – in tegenstelling tot De Haan en De Beer (2016) – zzp'ers niet mee in de groep van flexwerkers en gebruiken andere controlevariabelen. Zij vinden wel een positieve relatie tussen globalisering en de inzet van flexibele arbeid.

Echter, om een goed beeld te krijgen van de relatie tussen flexwerk en globalisering is het van belang om rekening te houden met het type flexwerk en dat doen wij in de hier gepresenteerde analyse. Sommige flexvormen geven namelijk meer flexibiliteit aan werkgevers dan andere. Zo is er bij het inhuren van uitzendkrachten geen plicht tot doorbetaling wanneer werkzaamheden wegvallen, en men kan oproepkrachten minder uren inzetten als er minder werk is (Euwals et al., 2016). Reguliere tijdelijke contracten bieden die mogelijkheid niet. Zij bieden werkgevers de mogelijkheid om het functioneren van werknemers een tijd te observeren en daarna pas een vast contract te bieden (Van der Aa et al., 2015). Daarom verwachten we voor dit type contracten geen duidelijke relatie met globalisering.

Data en methode

In navolging van Scheer et al. (2016) gebruiken we, voor alle sectoren van de economie, het percentage buitenlandse afzet in de totale afzet per sector als maat voor globalisering zoals gemeten door het Centraal Bureau voor de Statistiek in de Nationale Rekeningen. De redenering is dat een relatief hoog percentage buitenlandse afzet samengaat met een relatief grote blootstelling aan fluctuaties in de vraag als gevolg van globalisering. In de data zien we dat vooral in de industriële sectoren grote aandelen van de afzet naar het buitenland gaan. In de overheid, de zorg en het onderwijs speelt dit een zeer beperkte rol.

Het percentage buitenlandse afzet wordt gerelateerd aan de inzet van flexwerkers (gemeten in de Enquête Beroepsbevolking), zowel flexibele werknemers als zzp'ers, door middel van een *fixed effects*-regressie waarmee we de jaarlijkse veranderingen analyseren in het percentage flexwerkers per sector over de periode 1996–2016. Zo houden we rekening met niet-waargenomen sectorspecifieke factoren over de tijd. Daarnaast controleren we voor het effect van de conjunctuur via de jaarlijkse groei in het aantal werkenden. Ook wordt er gecontroleerd voor de technologische ontwikkeling via de automatiseringskans (Nedelkoska en Quintini, 2018), seizoenfluctuaties in het aantal werkenden, het gemiddelde aantal opleidingsjaren en het beroepsniveau per sector. Daar werkgevers juist vanwege de behoefte aan flexibiliteit eerder geneigd zijn om jongeren in te zetten (die zijn immers meer bereid om een flexibel contract te accepteren), zou het opnemen van variabelen voor de inzet van jongeren ertoe leiden dat de relatie tussen

globalisering en flexwerk kan worden onderschat. Daarom controleren we niet voor het percentage jongeren per sector.

Resultaten

Net als Scheer et al. (2016) vinden we een positieve relatie tussen de ontwikkeling van het percentage buitenlandse afzet en het percentage werkenden met een flexibele arbeidsrelatie (tabel 1). Een toename van het percentage buitenlandse afzet in een sector van 10 procentpunt gaat gepaard met een toename van het percentage werkenden met een flexibele arbeidsrelatie van 2,7 procentpunt.

Niet voor alle soorten flexwerk is er sprake van een positieve relatie tussen buitenlandse afzet en het percentage werkenden. Het blijkt dat deze relatie alleen positief is voor oproepkrachten en uitzendkrachten. Een toename in het percentage buitenlandse afzet in een sector van 10 procentpunt gaat samen met een toename in het percentage uitzendkrachten met 0,9 procentpunt, en het percentage oproepkrachten met 1,4 procentpunt.

Voor de overige flexwerkers, namelijk mensen met een regulier tijdelijk contract of zzp'ers, vinden we geen positieve relatie tussen de buitenlandse afzet en het percentage werkenden in de sector. Voor werknemers met een regulier tijdelijk contract is deze relatie, hoewel klein in omvang, zelfs negatief en niet significant. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat internationale handel ook de nodige kennis en vaardigheden van werknemers vraagt, zoals onderhandelingsvaardigheden, communicatieve vaardigheden en taalvaardigheden (Smits et al., 2018). De (schaarse) werknemers die over deze kennis beschikken, zullen relatief vaak beginnen met een regulier tijdelijk contract en snel een vast dienstverband aangeboden krijgen. Eerder bleek al dat reguliere tijdelijke contracten vaker worden ingezet als screening voor vaste contracten (Van der Aa et al., 2015). Vervolgonderzoek naar de relatie tussen globalisering en flexibilisering zou daarom ook expliciet moeten kijken naar de benodigde vaardigheden voor de verschillende soorten flexibele banen.

Conclusie en discussie

In een nieuw sociaal akkoord hebben werkgevers en de bonden afspraken gemaakt voor meer zekerheid op de arbeidsmarkt. Een beleidsuitdaging hierbij is dat arbeidsmarktflexibilisering in een belangrijke mate samenhangt met globalisering. Dat geldt echter niet voor alle soorten flexwerk. De inzet van oproepkrachten en uitzendkrachten hangt samen met internationale handel, maar de inzet van reguliere tijdelijke contracten en zzp'ers niet. Oproepkrachten en uitzendkrachten zijn in vergelijking met de meeste andere soorten flexwerkers vaker laagopgeleid (Smits, de Vries en Gringhuis, 2021). Bovendien zijn dit tevens de flexwerkers die minder goed scoren op zaken als baan- en werkzekerheid, inkomen en ontwikkelmogelijkheden op het werk (Smits et al., 2021). Dit is opnieuw een aanwijzing dat het met name de laagopgeleiden zijn die te kampen hebben met de negatieve gevolgen van globalisering. Dit inzicht is van belang voor beleid gericht op compensatie van de verliezers van globalisering via actief arbeidsmarktbeleid, leven lang ontwikkelen of sociale vangnetten, zoals bijvoorbeeld is betoogd door Van Schaik (2020).

Relatie tussen percentage buitenlandse afzet en percentage flexwerkers

TABEL 1

	Flex- werkers (totaal)	Tijdelijk contract met uitzicht op vast	Tijdelijk contract (langer dan een jaar)	Tijdelijk contract (korter dan een jaar)	Uitzend- krachten	Oproep- krachten	Zzp'ers
Percentage buitenlandse afzet ¹	0,267***	-0,011	-0,019**	-0,003*	0,094***	0,144***	0,063

¹ Analyses op sector-jaarniveau, gecontroleerd voor conjunctuur (verandering in aantal werkenden), automatiseringskans, seizoensfluctuaties, onderwijsniveau, beroepsniveau, trend en jaardummy's 2000 en 2003
*/**/** Significant op respectievelijk tien-, vijf- en eenprocentniveau

Data: CBS | ESB

Literatuur

- Aa, R. van der, D. van Buren en T. Viertelhuizen (2015) Motieven van werkgevers en werknemers voor flexibele contractvormen. In: K. Chkalova, A. Goudswaard, J. Sanders en W. Smits (red.), *Dynamiek op de Nederlandse arbeidsmarkt: de focus op flexibilisering*. Den Haag/Heerlen: CBS, p. 114–127.
- CBS (2014) *Internationaliseringsmonitor, 2014 vierde kwartaal*, p. 46–64.
- Cuyvers, L., E. Dhyne en R. Soeng (2010) *The effects of internationalisation on domestic labour demand by skills: firm-level evidence for Belgium*. National Bank of Belgium Working Paper, 206.
- Euwals, R., M. de Graaf-Zijl en D. van Vuuren (2016) *Flexibiliteit op de arbeidsmarkt*. CPB Policy Brief, 2016/14.
- Haan, P. de, en P. de Beer (2016) Globalisering en flexibel werk gaan niet vanzelfsprekend samen. ESB, 101(4742), 651–653.
- Houseman, S.N. (2001) Why employers use flexible staffing arrangements: evidence from an establishment survey. *Industrial and Labor Relations Review*, 55(1), 149–170.
- Kim, D.-H. (2011) Trade, growth and income. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 20(5), 677–709.
- Nedelkoska, L. en G. Quintini (2018) *Automation, skills use and training*. OECD Social, Employment and Migration Working Paper, 202.
- Ono, Y. (2009) *Why do firms use temporary workers?* Chicago Fed Letter, 260.
- Schaik, I. van (2020) De toegenomen scepsis over vrijhandel vraagt om aanpakken schaduwzijden. ESB, 105(4784S), 42–45.
- Scheer, B., M. de Graaf-Zijl en K. Hoekstra (2016) *De ontwikkeling van flexibele arbeid: een sectoraal perspectief*. CPB Achtergronddocument, 17 november.
- Singh, T. (2010) Does international trade cause economic growth? A survey. *The World Economy*, 33(11), 1517–1564.
- Smits, W., M. Vancauter en I. Weyns (2018) *Importconcurrentie en de vraag naar niet-routinematige arbeid*. CBS Internationaliseringsmonitor 2018-II: Werkgelegenheid.
- Smits, W., H. de Vries en G. Gringhuis (2021) *Profiel van flexwerkers in Nederland, 2003–2019*. CBS Statistische Trends, 19 januari.

Hogere AOW-leeftijd stimuleert doorwerken van jongere partner

Vanwege de stapsgewijze verhoging van de AOW-leeftijd sinds 2013, werken er veel mensen tot op hogere leeftijd door. Maar welke invloed heeft het bereiken van de AOW-leeftijd op de arbeidsparticipatie van jongere partners?

IN HET KORT

- De arbeidsparticipatie en het aantal gewerkte uren van een partner daalt zodra een oudere partner de AOW-leeftijd bereikt.
- Een mogelijke verklaring is dat vrije tijd meer waard is als de partner ook vrije tijd heeft.
- De verhoging van de AOW-leeftijd zorgt ervoor dat de jongere partner van een koppel ook meer werkt.

ALBERT RUTTEN

Promovendus aan Tilburg University

MARIKE KNOEF

Hoogleraar aan de Universiteit Leiden en directeur Netspar

DANIËL VAN VUUREN

Hoogleraar aan Tilburg University en chef Rekenwerk bij de Argumenten-fabriek

Dit onderzoek is mede mogelijk gemaakt door Instituut Gak, en is gebaseerd op Rutten et al., (2021).

De AOW-leeftijd is een belangrijk ijkpunt voor de arbeidsparticipatie van ouderen – zowel institutioneel, financieel en als sociale norm. In een groot aantal sectoren geldt het functionele leeftijdsontslag zodra men de AOW-leeftijd bereikt. Vanaf dat moment kan de werkgever het arbeidscontract eenzijdig beëindigen. Vooral huishoudens met een laag aanvullend tweedepijlertpensioen bezitten na het bereiken van de AOW-leeftijd meer liquiditeit om zich uit de arbeidsmarkt terug te kunnen trekken. Ook is de AOW-leeftijd een ‘maatschappelijk geaccepteerd moment’ om te stoppen met werken, ofwel ‘een sociale norm’ (Behaghel en Blau, 2012; Vermeer et al., 2019).

Vanaf 2013 werd de AOW-leeftijd stapsgewijs verhoogd tot 67 jaar in 2018, en vervolgens gekoppeld aan de resterende levensverwachting. Vanaf 2015 werd de stapsgewijze verhoging versneld (tabel 1). In de jaren 2013, 2014 en 2015 is de AOW-leeftijd met één maand per jaar gestegen. In 2016, 2017 en 2018 werd de AOW-leeftijd ieder jaar met drie maanden verhoogd. De eerste verhogingen van de AOW-leeftijd – met in totaal negen maanden – hebben ertoe geleid dat een derde van de oudere werknemers langer doorwerkt (Atav et al., 2019). Ook buitenslands onderzoek laat zien dat mensen langer doorwerken nadat de statutaire pensioenleeftijd verhoogd is (Hernæs et al., 2016; Mastrobuoni, 2009; Staubli en Zweimüller, 2013).

Een hogere arbeidsparticipatie was een belangrijk beleidsdoel van de verhoging van de AOW-leeftijd. Daardoor zou de welvaartsstaat beter betaalbaar blijven in de vergrijzende samenleving. Hierbij stond de invloed van de AOW-leeftijd op de eigen arbeidsdeelname centraal.

In deze bijdrage bezien we een nieuwe invalshoek: die van de partner. Ook een hogere arbeidsparticipatie van de jongere partner is immers van belang voor de houdbaarheid van de welvaartsstaat. We onderzoeken wat er gebeurt met de arbeidsparticipatie en het aantal gewerkte uren van de jonge partners wanneer hun oudere partner de AOW-gerechtigde leeftijd bereikt. We gaan na hoe dit effect veranderd is met de stapsgewijze verhoging van de AOW-leeftijd sinds 2013. We kijken hierbij ook naar de verschillen tussen mannen en vrouwen. Eerder onderzoek over de arbeidsparticipatie van vrouwen heeft bijvoorbeeld laten zien dat voor vrouwen geboren in de periode 1950–1955 de arbeidsparticipatie is toegenomen door een verandering van de sociale normen (Euwals et al., 2011). Daarnaast laat een studie van Lalive en Parrotta (2017) zien dat de arbeidsparticipatie van Zwitserse vrouwen relatief gevoelig is voor de pensioengerechtigde leeftijd van hun oudere partner. Dit roept de vraag op in hoeverre de verhoging van de AOW-leeftijd invloed heeft gehad op de arbeidsparticipatie van jongere partners in Nederland.

Arbeidsparticipatie van partner

Eerder onderzoek suggereert dat een hogere statutaire pensioenleeftijd ook de arbeidsparticipatie van jongere partners zou kunnen verhogen. Als de vrije tijd van partners *complementair* is, dan heeft het samen hiervan genieten een meerwaarde. De hogere AOW-leeftijd leidt er dan toe dat de vrije tijd van de jongere partner *minder waard* wordt. De jongere partner zal dan langer gaan doorwerken of meer uren (blijven) werken.

Ook internationale studies laten inderdaad zien dat de vrije tijd van partners complementair kan zijn (Atalay et al., 2019; Coile, 2004; Hospido en Zamarro, 2014; Schirle, 2008). Een recente studie voor Nederland toont aan dat een vertrekregeling bij de Belastingdienst niet alleen leidde tot een vroege pensionering van de betrokken mannelijke ambtenaren, maar ook van hun vrouwelijke partners (Bloemen et al., 2019). Het complementariteitseffect is ook consistent met het stijgen van de participatie van oudere Nederlandse mannen, wat waarschijnlijk samenhangt met

de participatiegroei van hun veelal jongere vrouwelijke partners (Van Vuuren en Deelen, 2009).

Sociale normen en de financiële situatie van het huishouden kunnen van invloed zijn op de arbeidsparticipatie van de beide partners. Met het verhogen van de AOW-leeftijd verandert de sociale norm wat betreft de uittredingsleeftijd (Vermeer et al., 2019). De nieuwe sociale norm kan dan de arbeidsparticipatie van zowel de oudere als de jongere partner beïnvloeden. Het verhogen van de AOW-leeftijd verlaagt de financiële mogelijkheden om met pensioen te gaan voor de oudere alsmede voor de jongere partner (Blau en Gilleskie, 2006; Van der Klaauw en Wolpin, 2008).

Data en methode

We analyseren de arbeidsparticipatie en het aantal gewerkte uren van de jongste partner in het huishouden met de microdata van het CBS. Op maandelijkse basis observeren we de arbeidsparticipatie en het aantal gewerkte uren in de periode 2014–2018. We selecteren partners van wie de oudste de AOW-gerechtigde leeftijd bereikte in de periode 2015–2018. We letten er daarbij op dat onze resultaten niet worden doorkruist door ander beleid. Denk hierbij aan de VUT (vervroegde uittredingsregeling), de levensloopregeling en de AOW-partnertoeslag. De VUT, levensloopregeling en de AOW-partnertoeslag werden uitgefaseerd in de jaren 2006–2014. Daarom richten wij ons op koppels van wie de oudste partner op zijn vroegst in 2015 de AOW-leeftijd bereikte. Een tweede selectiecriteria is dat partners niet in hetzelfde pensioencohort zitten. Op deze manier weten we zeker dat de AOW-gerechtigde leeftijd van de partners niet (min of meer) tegelijk valt. Zelfstandig onder-

Stapsgewijze verhoging van de AOW-leeftijd zoals geïmplementeerd in 2015

TABEL 1

Jaar	AOW-leeftijd in jaren	Geboortecohort
< 2013	65	Voor 01-01-1948
2013	65 + 1/12	Vanaf 01-01-1948 tot 01-12-1948
2014	65 + 2/12	Vanaf 01-12-1948 tot 01-11-1949
2015	65 + 3/12	Vanaf 01-11-1949 tot 01-10-1950
2016	65 + 6/12	Vanaf 01-10-1950 tot 01-07-1951
2017	65 + 9/12	Vanaf 01-07-1951 tot 01-04-1952

Data: (Rijksoverheid, 2019) | ESB

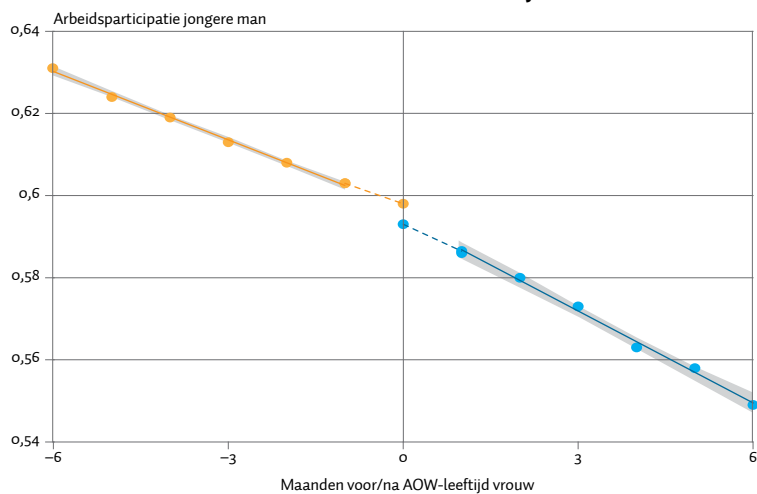
ners nemen we ook niet mee, omdat we op basis van de beschikbare inkomensgegevens hun arbeidsparticipatie en deeltijdfactor niet op maandelijkse basis kunnen bepalen. We focussen in dit artikel op de netto-arbeidsparticipatie; dit is het aandeel van de werkzame beroepsbevolking in de bevolking.

Door de arbeidsparticipatie van de jongste partner te plotten tegen de leeftijd van de oudste partner, krijgen we een eerste indruk van het AOW-effect. We doen dat voor alle pensioencohorten gezamenlijk, waarbij we de AOW-leeftijd van de oudste partner normaliseren op nul. Zowel bij vrouwen (figuur 1a) als bij mannen (figuur 1b) zien we een kleine discontinuïteit bij de AOW-leeftijd. De figuren tonen aan dat de participatie van de jongste partner een sprongetje omlaag maakt, nadat de oudste partner de AOW-leeftijd passeert. Wanneer we de netto-arbeidsparticipatie van de jongere partner één maand voor en na de AOW-leeftijd van de oude partner vergelijken, vinden we

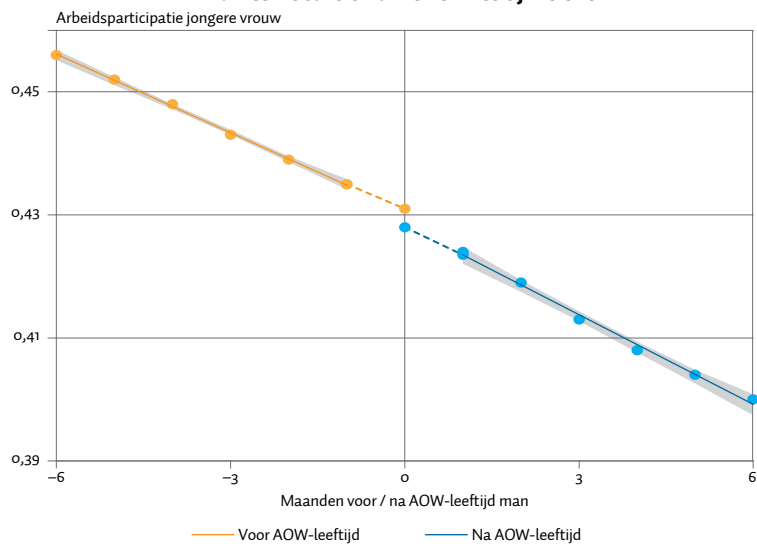
Netto-arbeidsparticipatie van jongste partner

FIGUUR 1

1a. Netto-arbeidsparticipatie van de jongere mannelijke partner wanneer de oudere vrouw de AOW-leeftijd bereikt

1b. Netto-arbeidsparticipatie van de jongere vrouwelijke partner wanneer de oudere man de AOW-leeftijd bereikt

Bron: (Rutten et al., 2021) | ESB

een discontinuïteit van ongeveer een tot twee procentpunt. Dit is minder dan het effect van vijf procentpunt dat Lalive en Parrotta (2017) vinden in termen van de bruto-arbeidsparticipatie (inclusief werkzoekenden).

Met behulp van deze data schatten we vervolgens een *double regression discontinuity design* (DRDD), waarbij de arbeidsparticipatie (of de deeltijdfactor) van de jongste partner wordt verklaard uit de eigen AOW-leeftijd en de AOW-leeftijd van de oudere partner. Deze strategie maakt gebruik van twee discontinuïteiten, namelijk de maand waarin de oudste partner de AOW-gerechtigde leeftijd bereikt, én de maand waarin de jongste partner zijn of haar AOW-gerechtigde leeftijd bereikt (Rutten et al., 2021).

We schatten een *linear probability model*. De verklarende variabelen zijn dummyvariabelen die aangeven of de eigen AOW-leeftijd is bereikt, of de oudere partner de AOW-leeftijd heeft bereikt, wat de eigen leeftijd en de leeftijd van de oudere partner is, wat de interactie-effecten tussen de dummy- en leeftijdsvariabelen zijn en de verschillende

controlevariabelen. Naast de aanwezigheid van kinderen in het huishouden controleren we ook voor periode-effecten door middel van jaardummy's en etniciteit. Laatstgenoemde variabele zou belangrijk kunnen zijn omdat de hoogte van de AOW-uitkering afhangt van het aantal jaren dat men in Nederland woont. Iedereen bouwt namelijk per jaar dat hij of zij in Nederland woont twee procent aan AOW op zodra ze de leeftijdsgrens van 15 jaar hebben gepasseerd. We clusteren de standaardfouten op huishoudensniveau, en we schatten ons model apart voor cohorten met de verschillende AOW-leeftijden van de oudste partner.

Omdat de uitkomstvariabele arbeidsparticipatie alleen de waarden 0 of 1 aanneemt, hebben we als gevoeligheidsanalyse ook een Logit-specificatie geschat. De beide specificaties laten vergelijkbare uitkomsten zien.

Arbeidsparticipatie daalt na AOW partner

Het zelf bereiken van de AOW-leeftijd door de jongere partner heeft een significant negatief effect op de eigen arbeidsparticipatie, van tussen de 31 tot 49 procent (tabel 2). Dit komt overeen met een daling van de eigen arbeidsparticipatie van 15 tot 29 procentpunt. Dit negatieve participatie-effect is kleiner voor koppels van wie de oudste partner een AOW-leeftijd heeft van 65 jaar en 9 maanden. Bij een AOW-gerechtigde leeftijd van 65 jaar en 3 maanden is de eigen participatiedaling 41 tot 49 procent (18 tot 29 procentpunt) en bij een AOW-gerechtigde leeftijd van 65 jaar en 9 maanden is de eigen participatiedaling 31 tot 34 procent (15 tot 19 procentpunt). Koppels van wie de oudste partner een latere AOW-leeftijd heeft gaan dus minder vaak op de AOW-gerechtigde leeftijd met pensioen.

Het bereiken van de AOW-leeftijd door de oudste partner heeft dus gemiddeld een negatief effect op de arbeidsparticipatie van de jongere partner. Bij het merendeel van de koppels is de vrouw de jongste partner. Wat betreft deze koppels zien we dat het geschatte participatie-effect van het bereiken van de pensioenleeftijd door de man op de participatie van de vrouw rond de één procentpunt ligt. Dit is gelijk aan een procentuele daling van de arbeidsparticipatie van rond de 2,5 procent. Bij mannen, met veel minder observaties, zien we variërende resultaten. Voor het oudste pensioencohort zien we een negatief effect dat niet significant van nul verschilt. Voor de twee jongere pensioencohorten zien we een negatief participatie-effect van circa twee procentpunt. Dit is gelijk aan een daling van de arbeidsparticipatie van rond de 3,5 procent.

Aantal gewerkte uren daalt ook

Ook het aantal gewerkte uren daalt als de oudere partner AOW-gerechtigd is. We definiëren de 'deeltijdfactor' als het aantal contract-uren van een werknemer gedeeld door het aantal contract-uren van een volle werkweek. Voor mensen die niet werken is de deeltijdfactor gelijk aan nul. Het voordeel van de deeltijdfactor is dat deze zowel de intensieve marge meet (het aantal gewerkte uren per werkende) als de extensieve marge (het al dan niet participeren op de arbeidsmarkt). Hierdoor geeft deze maatstaf een verfijnder beeld dan alleen de netto-arbeidsparticipatie, zoals deze is gebruikt in de bovenstaande regressies.

Het beeld dat volgt uit de analyses voor het aantal

gewerkte uren verschilt niet veel in vergelijking met dat voor de arbeidsparticipatie. Het bereiken van de AOW-leeftijd heeft een negatief effect op de deeltijdfactor van de jongere partner (tabel 3). Als de oudste partner een man is en hij bereikt de AOW-leeftijd, dan werkt zijn jongere vrouw daardoor ongeveer 2 procent minder (ongeveer 0,5 procentpunt). Als de oudste partner vrouw is en zij bereikt de AOW-leeftijd, dan werkt haar jongere man ongeveer 3,5 procent minder (ongeveer 2 procentpunt). Voor het oudste cohort zien we, net als bij de netto-arbeidsparticipatie, kleinere effecten.

Conclusie

Het bereiken van de AOW-leeftijd door de oudere partner is van invloed op zowel de arbeidsparticipatie als het aantal gewerkte uren van de jongere partner. Daardoor heeft de verhoging van de AOW-leeftijd twee effecten. Naast degenen die de AOW-leeftijd bereikt, werkt ook zijn of haar jongere partner langer door.

Deze bevindingen impliceren een structureel hoger arbeidsaanbod van de jongere partner, als gevolg van de verhoging van de AOW-leeftijd. Een mogelijke verklaring is het complementariteitseffect: als de oudere partner later stopt met werken, dan is vroegpensioenering voor de jongere partner minder aantrekkelijk. Ook de financiële liquiditeit van huishoudens en de doorwerking van sociale normen kunnen de gevonden participatie-effecten helpen verklaren. Nader onderzoek moet uitwijzen welk van deze mechanismen het meest bepalend is.

Deze bevinding is van belang voor langetermijnanalyses, zoals de houdbaarheidssommen van het CPB. Een hogere arbeidsparticipatie leidt volgens deze sommen tot een hoger bbp, lagere overheidsuitgaven en een verbetering van het houdbaarheidssaldo (Adema en Van Tilburg, 2019). Een implicatie van onze bevindingen is dat een verdere verhoging van de AOW-leeftijd ertoe leidt dat ook jongere partners langer zullen doorwerken. Hoewel de eigen AOW-leeftijd veel belangrijker is dan de AOW-leeftijd van de oudere partner, zal het effect dat wij vinden het houdbaarheidssaldo daardoor iets doen verbeteren.

Literatuur

- Adema, Y. en I. van Tilburg (2019) *Zorgen om morgen*. CPB Vergrijzingsstudie, december.
- Atalay, K., Barrett, G., & Siminski, P. (2019) Pension incentives and the joint retirement of couples: evidence from two natural experiments. *Journal of Population Economics*, 32(3), 735-767.
- Atav, T., E. Jongen en S. Rabaté (2019) De hogere AOW-leeftijd levert de overheid ook netto flink wat op. *ESB*, 105(4783), 137-139.
- Behaghel, L. en D.M. Blau (2012) Framing social security reform: behavioral responses to changes in the full retirement age. *American Economic Journal: Economic Policy*, 4(4), 41-67.
- Blau, D.M. en D.B. Gilleskie (2006) Health insurance and retirement of married couples. *Journal of Applied Econometrics*, 21(7), 935-953.
- Bloemen, H., S. Hochguertel en J. Zweerink (2019) The effect of incentive-induced retirement on spousal retirement rates: evidence from a natural experiment. *Economic Inquiry*, 57(2), 910-930.
- Coile, C (2004) Retirement incentives and couples' retirement decisions. *The B.E. Journal of Economic Analysis and Policy*, 4(1), 1-30.
- Euwals, R., M. Knoef en D. van Vuuren (2011) The trend in female labour force participation: what can be expected for the future? *Empirical Economics*, 40(3), 729-753.
- Hernæs, E., S. Markussen, J. Piggott en K. Røed (2016) Pension reform and labor supply. *Journal of Public Economics*, 142, 39-55.

Effect van AOW-gerechtigde leeftijd oudere partner op arbeidsparticipatie jongere partner

TABEL 2

AOW-gerechtigde leeftijd oudere partner		Jongere partner is vrouw		Jongere partner is man	
		Partner AOW-gerechtigd	Zelf AOW-gerechtigd	Partner AOW-gerechtigd	Zelf AOW-gerechtigd
65 + 3	Procentuele verandering	-2,6***	-40,9***	-1,2	-49,3***
		N = 21.148		N = 2.663	
65 + 6	Procentuele verandering	-2,3***	-41,3***	-3,7***	-48,0***
		N = 20.224		N = 2.526	
65 + 9	Procentuele verandering	-2,1***	-33,8***	-3,4***	-31,3***
		N = 19.665		N = 2.473	

*** Significant op eenprocentniveau.

Bron: (Rutten et al., 2021) | ESB

Effect van AOW-gerechtigde leeftijd oudere partner op deeltijdfactor jongere partner

TABEL 3

AOW-gerechtigde leeftijd oudere partner		Jongere partner is vrouw		Jongere partner is man	
		Partner AOW-gerechtigd	Zelf AOW-gerechtigd	Partner AOW-gerechtigd	Zelf AOW-gerechtigd
65 + 3	Procentuele verandering	-2,3***	-36,2***	-1,5*	-52,1***
		N = 21.148		N = 2.663	
65 + 6	Procentuele verandering	-1,9***	-34,9***	-3,4***	-52,0***
		N = 20.224		N = 2.526	
65 + 9	Procentuele verandering	-1,9***	-26,9***	-3,8***	-37,1***
		N = 19.665		N = 2.473	

Noot: In de regressie wordt er gecontroleerd voor in het huishouden aanwezige kinderen, voor jaardummy's en voor etniciteit.

*/*** Significant op respectievelijk tien- en eenprocentniveau.

Bron: (Rutten et al., 2021) | ESB2

- Hospido, L. en G. Zamarro (2014) Retirement patterns of couples in Europe. *IZA Journal of European Labor Studies*, 3(1), article nr 12.
- Klaauw, W. van der, en K.I. Wolpin (2008) Social security and the retirement and savings behavior of low-income households. *Journal of Econometrics*, 145(1-2), 21-42.
- Lalive, R. en P. Parrotta (2017) How does pension eligibility affect labor supply in couples? *Labour Economics*, 46, 177-188.
- Mastrobuoni, G. (2009) Labor supply effects of the recent social security benefit cuts: empirical estimates using cohort discontinuities. *Journal of Public Economics*, 93(11-12), 1224-1233.
- Rijksoverheid (2019) *AOW-leeftijd op basis van principeakkoord juni 2019*. Rekenblad te vinden op www.rijksoverheid.nl.
- Rutten, A.T.G.J., M.G. Knoef en D.J. van Vuuren (2021) *The effect of a higher pension age on spousal labor supply*. Netspar Discussion Paper.
- Schirle, T. (2008) Why have the labor force participation rates of older men increased since the mid-1990s? *Journal of Labor Economics*, 26(4), 549-594.
- Staubli, S. en J. Zweimüller (2013) Does raising the early retirement age increase employment of older workers? *Journal of Public Economics*, 108, 17-32.
- Vermeer, N., M. van Rooij en D. van Vuuren (2019) Retirement age preferences: the role of social interactions and anchoring at the statutory retirement age. *De Economist*, 167(4), 307-345.
- Vuuren, D. van, en A. Deelen (2009) De participatiegroei van ouderen ontrafeld. *ESB*, 94(4551), 10-12.

Nederland geeft van OESO-landen meeste uit aan belastingvoordelen

Jaarlijks geven overheden miljarden euro's of dollars uit aan fiscale voorkeursbehandelingen. Strikt genomen zijn deze 'belastinguitgaven' (*tax expenditures*) geen uitgaven, maar gederfde belastinginkomsten. Hieronder vallen bijvoorbeeld belastingvrijstellingen, aftrekposten, belastingkredieten, uitstel van betalingen, en lagere belastingtarieven voor speciale groepen. Overheden zetten deze belastinguitgaven doorgaans in als stimulerings- of herverdelingsmaatregelen. Verscheidene onderzoeken wijzen echter op de ineffectiviteit en onbedoelde gevolgen van sommige belastinguitgaven.

Op 16 juni 2021 lanceerde het Deutsches Institut für Entwicklungspolitik, samen met de Council on Economic Policies, een nieuwe *Global Tax Expenditures Database*.

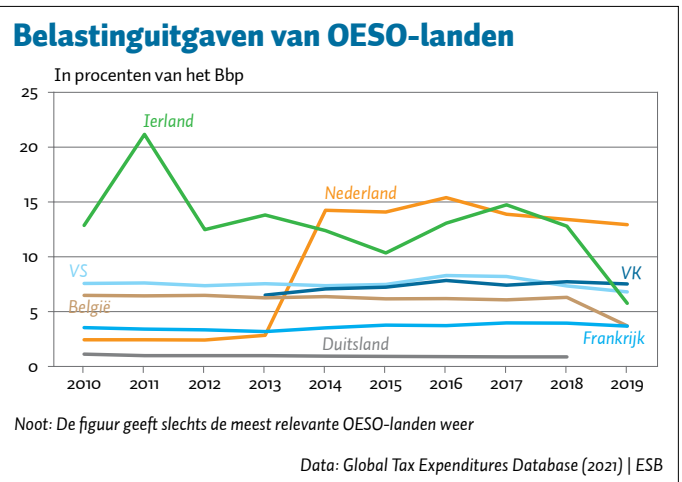
Nederland blijkt de afgelopen vijf jaar de hoogste belastinguitgaven te kennen van alle OESO-landen waarvoor data beschikbaar is (figuur). De Nederlandse belastinguitgaven vervijfvoudigden in 2014 abrupt tot 125 miljard dollar (een stijging van 2,5 tot 14 procent van het bruto binnenlands product). Deze toename lijkt grotendeels het gevolg van een wijziging in de manier waarop Nederland de belastinguitgaven rapporteert. Zo wordt zestig procent van deze stijging verklaard door het kwalificeren van de al bestaande regelingen als de algemene heffingskorting (+22 miljard), de onbelaste pensioenpremie (+20 miljard), de hypotheekrenteaftrek (+13 miljard) en de arbeidskorting (+12 miljard) als belastinguitgaven.

Verder laat de database zien dat rijkere landen doorgaans hogere belastinguitgaven rapporteren – zowel absoluut als in verhouding tot het bruto binnenlands product en tot de totale belastingopbrengsten. Dit komt

doordat rijkere landen gemiddeld een groter deel van hun overheidsbegroting besteden aan welvaartsverdeling. Zo kwam 58 procent van de belastinguitgaven van de hoge-inkomenslanden in 2020 ten goede aan huishoudens, terwijl dit bij de lage-inkomenslanden slechts 1 procent was. Armere landen richten hun belastinguitgaven vooral op het stimuleren van bedrijfsinvesteringen.

Verschuivende definities beperken de vergelijkbaarheid tussen landen. Nadere analyse is dus nodig alvorens conclusies te trekken.

• **Thierry Belt en Nienke Oomes** (SEO Economisch Onderzoek)

Britse handel verlegt zich naar landen buiten de Europese Unie

Bij het referendum op 23 juni 2016 stemde een meerderheid van de Britten voor uittreding van het Verenigd Koninkrijk uit de Europese Unie. Daarna nam de handel met de Europese Unie nog toe (figuur), maar de afgelopen jaren lijkt de Britse handel zich te verplaatsen naar landen buiten de EU.

Het effect van het referendum is pas vanaf de beoogde uittredingsdatum (maart 2019) zichtbaar geworden: vanaf dat moment begint de handel met de EU licht te dalen. Maar de echte daling begint pas met het Brexit-akkoord van oktober 2019. Vervolgens breekt begin 2020 de coronapandemie uit, waardoor de handel nog sterker onder druk komt te staan – hoewel het precieze effect van corona in de al dalende curve moeilijk valt te bepalen.

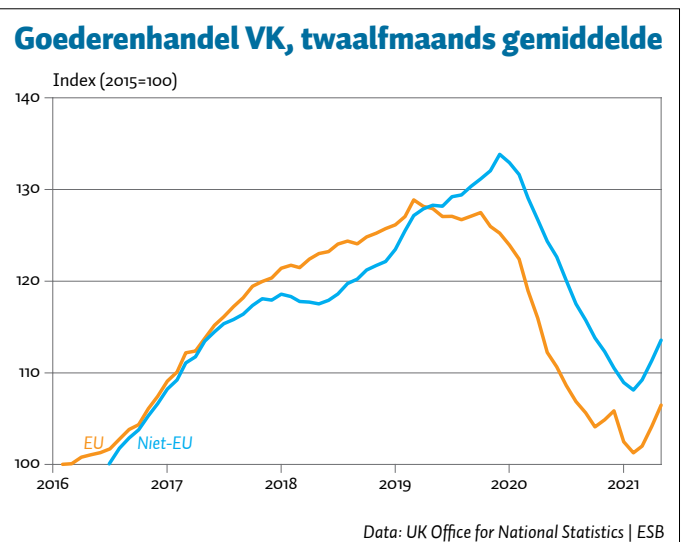
De handel met de EU lag in mei 2021 ruim vijftien procent lager dan in 2018, het laatste jaar voordat de belangrijke Brexit-deadlines de handel gingen beïnvloeden. De handel van het VK met Nederland kromp in die periode met 21,1 procent bovengemiddeld. Vooral de Nederlandse sectoren chemie, brandstoffen en machinebouw zagen hun uitvoer naar het VK dalen.

Opvallend is dat de handel van het VK met landen buiten de EU, vanaf medio 2018 in een versneld tempo begint te groeien. Ondanks de coronapandemie lag de handel met niet-EU-landen in mei 2021 slechts zeven procent lager dan in 2018. De Britse handel lijkt zich dus de afgelopen jaren te hebben verlegd naar landen buiten de EU.

Voor de komende jaren verwachten we bovendien dat de handel tussen het VK en de EU zich langzamer en op een hobbeliger pad zal herstel-

len dan het geval is bij de handel van het VK met de rest van de wereld. Ondanks het Europees-Britse handelsakkoord dat per 1 januari 2021 van kracht is, blijven er belangrijke niet-tarifaire belemmeringen in de vorm van meer papierwerk en een grotere onzekerheid op het gebied van regelgeving. Daar komt bij dat de oplopende spanningen rond het controverse protocol van Noord-Ierland de onzekerheid nog vergroten.

• **Theo Smid en Greetje Frankena** (Atradius)

Piek in woningprijs 35-minners door afschaffing overdrachtsbelasting

Om starters op de woningmarkt tegemoet te komen, schafte het kabinet per 1 januari 2021 de overdrachtsbelasting voor personen onder de 35 jaar af. Na Kamervragen werd de overdrachtsbelasting voor 35-minners per 1 april weer ingevoerd voor woningen boven de 400.000 euro. Beide beleidswijzigingen hadden tijdelijk een uitgesproken effect op het gedrag op de woningmarkt. In het eerste kwartaal van 2021 werden liefst 61 procent van alle woningtransacties

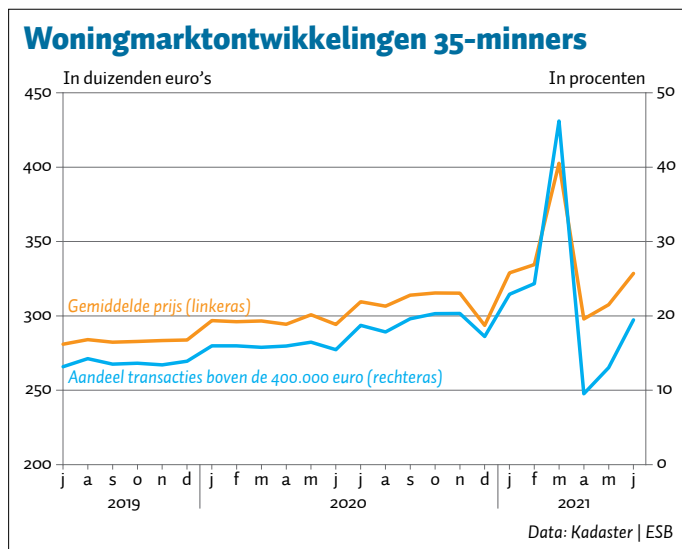
aangegaan door 35-minners, vergeleken met nog geen 45 procent in het eerste kwartaal van 2020.

De figuur laat de prijsontwikkeling van door 35-minners gekochte woningen zien vanaf juli 2019, en toont hun transactieaandeel boven de 400.000 euro. We zien dat tot oktober 2020 de prijs gestaag opliep, waarna de gevolgen van de in september aangekondigde beleidswijzigingen zichtbaar werden. In december 2020 daalden de prijzen enigszins in afwachting van de afschaffing van de overdrachtsbelasting. Maar vanaf 1 januari stegen ze juist weer.

De piek in woningprijzen begin 2021 lijkt met name het gevolg te zijn van het anticiperen op de herinvoering van de overdrachtsbelasting boven de 400.000 euro. Het aantal transacties met een koopsom boven de 400.000 euro door 35-minners steeg in het eerste kwartaal van 2021 met 152 procent, ten opzichte van hetzelfde kwartaal in 2020. In maart 2021 was bijna de helft van alle transacties van 35-minners een transactie met een koopsom van boven de 400.000 euro, en steeg zelfs de gemiddelde koopsom van 35-minners tot boven de 400.000 euro.

De piek lijkt een kort schokeffect te zijn geweest, en geen blijvende verandering. De gemiddelde koopsom van 35-minners in april 2021 lag een stuk lager, omdat veel woningen boven de 400.000 euro al in maart werden verkocht. En vanaf juni 2021 is de gemiddelde prijs van 35-minners gestegen in lijn met de trend die in 2020 werd ingezet. Ook het aandeel transacties van 35-minners met een koopsom boven de 400.000 euro daalde weer naar het niveau van voor de beleidswijziging.

■ **Jorian Lamberink** (Kadaster)

Bij merendeel nieuwe hypotheek staat rente langer dan tien jaar vast

Bij de bancaire verstrekking van nieuwe woninghypotheken blijft de lange rentevaste periode in populariteit toenemen. In juni 2021 is er bij 59 procent van de verstrekte woninghypotheken gekozen voor een rentevaste periode van langer dan tien jaar (figuur). Twee jaar eerder was dit nog slechts 36 procent.

De toename gaat voornamelijk ten koste van het aandeel van woninghypotheken met een rentevaste periode van vijf tot en met tien jaar. Het

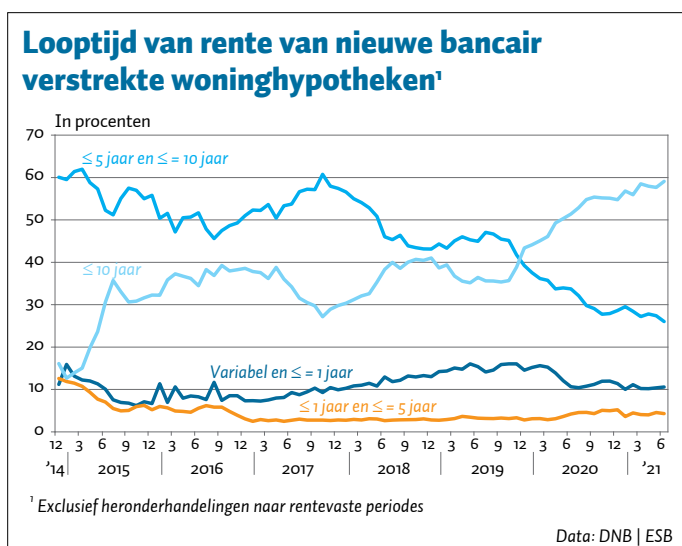
aandeel van deze rentevaste periode is in hetzelfde tijdvak gedaald van 45 procent naar 26 procent. Het aandeel van variabele en rentevaste periodes tot vijf jaar is in dezelfde tijdspanne vrij constant gebleven op een relatief laag niveau van vijftien procent.

De alsmaar dalende rente voor woninghypotheken is hier een belangrijke verklarende factor. Consumenten kiezen voor zekerheid op de lange termijn door de lage rente zo lang mogelijk vast te zetten. De gemiddelde rente over alle looptijden op een nieuw afgesloten hypotheek bedroeg in juni 2021 1,61 procent. In juni 2019 was dit nog 2,25 procent.

Daarnaast speelt mee dat de premie die consumenten moeten betalen om de rente langer vast te zetten is gedaald. Zo is het verschil in de rente tussen een rentevaste periode van vijf tot en met tien jaar ten opzichte van een rentevaste periode van langer dan tien jaar in juni 2021 nog slechts 0,24 procentpunt. Maar in juni 2019 was dit verschil nog 0,56 procentpunt.

Het afgenomen premieverschil kan worden verklaard doordat banken bij de verstrekking van woninghypotheken met een lange rentevaste periode meer concurrentie ervaren van institutionele beleggers, zoals pensioenfondsen en verzekeraars. Institutionele beleggers begeven zich vaker op de hypotheekmarkt vanwege de relatief ruime marges op hypotheek. Doordat institutionele beleggers verplichtingen met een lange renteloop-tijd hebben, is voor hen de verstrekking van leningen met lange rentevaste periodes interessant. Banken hebben in reactie op de toegenomen concurrentie in dit segment de tarieven verlaagd om marktaandeel te behouden.

■ **Arto Vinkka** (DNB)

‘Een bredere kijk op kwaliteit’

De Universiteit Utrecht wil vanaf 2022 wetenschappers niet langer beoordelen op basis van de impactfactor van hun academische publicaties. In een open brief waarschuwen hoogleraren dat dit schadelijk is zowel voor de Nederlandse wetenschap als voor jonge academici. Martijn Huysmans, lid van de commissie Erkennen en Waarderen bij de UU, gaat in op de kritiek.

Waar gaat de Universiteit Utrecht straks wetenschappers op beoordelen?

“We willen een bredere kijk op kwaliteit ontwikkelen. Naast het kunnen publiceren in tijdschriften, zijn ook onderwijs en leiderschap namelijk van belang. Academici hebben elk jaar tientallen of soms wel honderden studenten die ze vormen op het gebied van vaardigheden voor de arbeidsmarkt, maar ook op het persoonlijke vlak. Door kwalitatief goed onderwijs te geven, kan een wetenschapper grote maatschappelijke impact hebben. Dat geldt ook voor leiderschap. Veel publicaties hebben in toptijdschriften maakt je nog niet tot een goede leidinggevende. Wij eisen straks die leiderschapskwaliteiten wel, of in ieder geval het feit dat je ze ontwikkelt. Daarnaast staan we specialisatie toe. Mensen hoeven geen expert te zijn in onderzoek én onderwijs én leiderschap én wetenschapscommunicatie, maar we willen wel al deze factoren waarderen in plaats van alleen maar de publicaties.”

Heb je een voorbeeld?

“Ik maak mijn onderzoek graag wereldkundig, maar het is niet mijn droom om in een van de topvijftijdschriften in de economie te publiceren. Ik probeer eerder na te denken over waar mijn onderzoek een verschil kan maken. Ik wist bijvoorbeeld dat het Landbouwdossier van ESB op het ministerie gelezen zou worden, dus

MARTIJN HUYSMANS

Universitair docent en lid commissie Erkennen en Waarderen van de Universiteit Utrecht

daarvoor bood ik een stuk aan. En na publicatie werd ik inderdaad opgebeld door iemand van het ministerie die over mijn onderzoek in gesprek wilde gaan. Dat soort effect is voor mij wat telt, en ook wat we meer willen gaan waarden.”

Maar zijn bibliometrische scores dan geen objectief criterium voor kwaliteit en relevantie?

“Dat hoop je natuurlijk wel, maar er zijn allerlei problemen. De tijdschriften willen graag spectaculaire bevindingen – het liefst die onverwacht zijn. Om dat te kunnen leveren, is er dermate veel druk dat mensen data gaan vervalsen of tot *p-hacking* overgaan. Dat draagt ook bij aan het gebrek aan reproductie-onderzoek dat er nu is.

Onderzoeksvragen worden daarnaast gesteld binnen de gebruikelijke empirische raamwerken die een grote kans hebben om

gepubliceerd te worden. Onderzoeksvragen die hier niet makkelijk in te passen zijn, komen dan maar niet aan de orde. De prikkels zorgen er dus zeker niet voor dat het meeste maatschappelijk relevante onderzoek wordt gedaan. En dat terwijl onderzoekers van publiek geld worden betaald. Dat vind ik kwalijk.”

De critici stellen dat erkennen en waarderen zorgt voor een achterstand op het internationale toneel.

“Het is begrijpelijk dat mensen die onder dit systeem carrière hebben gemaakt, oogkleppen op hebben. We mogen er in Nederland juist trots op zijn dat we voorlopers zijn op dit gebied.

Natuurlijk komen daar onzekerheden bij kijken, en dat is vervelend. Maar is het echt vervelender dan een wereld waarin we onszelf hebben ingekapseld in een zero-sum-competitie voor zogenaamde toptijdschriften? En waar praten met beleidsmakers of bijdragen aan het publieke debat vanuit de universiteit niet of nauwelijks wordt gewaardeerd? Ik denk het niet.

In de nieuwe praktijk blijven wetenschappers vrij om zich te ontwikkelen op de manier die ze zelf willen. Ook blijft het mogelijk om, met het oog op een internationale arbeidsmarkt, in topvijfpublicaties te investeren. In Utrecht zelf maken we alleen wel de keuze dat publicaties alleen niet voldoende zijn. Ook onderwijs en leiderschap moet je serieus nemen.”

Zullen andere universiteiten nu snel volgen?

“Ja, dat denk ik wel. Een tweede open brief van de jonge wetenschappers zelf, stelt dat ze dit nieuwe systeem juist willen.”

THIJS BUSSCHOTS

Redactied medewerker

Colofon

Economisch Statistische Berichten (ESB) signaleert nieuwe ontwikkelingen in de economische wetenschap. Daarnaast worden in ESB economische inzichten toegepast om beleidsrelevante aanbevelingen te doen voor de overheid, maatschappelijke instellingen en bedrijven. Ook analyseert ESB de belangrijkste ontwikkelingen in de Nederlandse economie. Artikelen in ESB verschijnen op persoonlijke titel.

Redactie

Jasper Lukkezen (hoofdredacteur), Robert Kleinknecht, Yrla van de Ven, Daan de Leeuw, Bjorn Lous en Elisa de Weerd
Redactied medewerkers:
Thijs Busschots, Erik van de Winkel en Pier de Vries.

Tekstredactie: De Twee Hanen v.o.f.
Vormgeving: Jacques van Schie
Uitgever: Mariska van der Westen

Commissie van redactie

H.G. van Dissel (voorzitter), P.H.B.F. Franses, E. de Jong, H.J. de Jong, A. van Witteloostuijn, A.C. Meijdam, H.P. Møllgaard en J. Plantenga

Rechten

ESB is een uitgave van FD Mediagroep
De Koninklijke Vereniging voor de Staatshuishoudkunde is houder van de merknaam ESB
Afbeeldingen: Roger Klaassen; Utrecht Young Academy; iStock / Jay Yuno, Susanne Schulz,

dutchphotography, dane.mark, UnitoneVector, ipopba, Ponomariova.Maria, sorbetto.

Publiceren

Aanwijzingen voor het aanleveren van kopij vindt u op www.esb.nu/service/publiceren

Abonneren

U kunt een abonnement online afsluiten op www.esb.nu/service/abonneren

Adverteren

Neem contact op met Thomas Timmermans, thomas.timmermans@fdmediagroep.nl of 020 592 8636

Contact

Telefoon redactie: 020 592 87 77
Email redactie: redactie@esb.nu
Telefoon klantenservice: 0800 333 33 34
Email klantenservice: klantenservice@esb.nu
Postadres: Postbus 216, 1000 AE Amsterdam
Bezoekadres: Prins Bernhardplein 173, 1097 BL Amsterdam
Webadres: www.esb.nu
ISSN: 0013-0583

Verschijningsdata ESB:
14 okt., 18 nov., 23 dec.

Key facts, compelling stories, fresh insights

A new weekly newsletter to help you navigate the fast developing world of impact investing. In English. On a weekly basis. For free.

*impact*Investor

Interested? Scan the QR code and sign up

SAVE THE DATE

DE NEDERLANDSE
ECONOMENDAG
LUSTRUMEDITIE

5 NOVEMBER 2021, DEN HAAG

DeNederlandscheBank

Universiteit
Leiden

Ministerie van Economische Zaken
en Klimaat

Planbureau voor de Leefomgeving

Ministerie van Financiën

Centraal Planbureau

Ministerie van Sociale Zaken en
Werkgelegenheid

Meer dan 11.000 economen
ontvangen onze wekelijkse nieuwsbrief
www.esb.nu/aanmelden